

řením důsledků mučení a mučednické smrti (šatá hlava, amputovaný prs, vytržený zub v kleštích, oči na podnosu). Mezi výmluvné a. s. a s. náležejí některá heraldická, fantastická i hospodářská zvířata (lev, orel, býk, jelen, popř. s křížem mezi parohy, laň, drak, pes, kohout, husa, svině, vůl), rostliny či květiny (růže, vinný hrozen, jablko) atp. Symbolický význam ve vztahu ke Kristovi mají atributy jako Jezulátko, beránek, srdce. Četné atributy vystupují v rozmanitých kombinacích a v souladu s nimi bývají též oděv a obuv, jež jsou předmětem zkoumání hagiografické kostymologie. Porozumění a. s. a s. je klíčem k určování jejich totožnosti a jejich role v projevech lidové zbožnosti. V. t. *hesla věnovaná jednotlivým světcům*.

Lit.: O. A. Erich – R. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 38–38, 2. vyd.; V. Ryneš: *Atributy světců*. Roztoky 1969; V. Ryneš: *Atributy v umění. Světcí, jejich patronáty a atributy*. Roztoky 1971; J. Braun: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*. München 1974, 1. vyd. 1941; L. K. Mazakarini: *Die Attribute der Heiligen. Die Symbole in der mittelalterlichen Kunst*. Wien 1985; O. J. Blažiček – J. Kropáček: *Slovník pojmů z dějin umění*. Praha 1991, s. 23–24; R. Pfeleiderer: *Atributy světců*. Praha 1992, 1. vyd. něm. 1920; NEČVUI, s. 40; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996; E. Hallamová: *Světcí. Kdo jsou a jak nám pomáhají*. Praha 1996; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 35.[rj]

autochton [řec.], domorodec – příslušník původních obyvatel nějakého území, na němž se zformovaly jejich etnické a kulturní charakteristiky. (Opakem je alochton.) Jedná se o teritoriálně i časově relativní pojem, protože je pouze velmi málo etnik a jiných skupin, které by obývaly stále stejné území (obyvatelé některých tichomořských ostrovů). Neexistuje etnikum s neměnnými kulturními hranicemi ani kultura, která by neprocházela změnami v čase (v oblasti Sudet jsou autochtony i alochtony jak Češi, tak i Němci, záleží jen na časovém a ideologickém hledisku). [tg+vh]

automaty viz hudební nástroje, flašinet, orchestron

B

babictví, babení, akušérství – nauka i praxe jak pomáhat při porodu a ošetřovat v šestinedělní matku i dítě; druh specializovaného léčitelství. Činnost porodních babiček (zv. *báby*, *paní báby*, *báby pupkořezné*, *babice*, *ženy babící* či *položné*, *moudré* nebo *zkoušené paní*) bývá rozšířena i na potratářství (*anděličkářky*) a péči o ženské choroby. K tomu se užívalo nejen léčiv a obvazů, ale i chirurgických nástrojů a jiných potřeb. Název *bába* vznikl z pomoci, kterou pův. poskytovaly starší, zkušené ženy; z toho se vyvinul samostatný stav, zaměstnání, v němž se nabyté vědomosti i osobní zkušenosti dědily, přičemž mladší generace zachovávaly určitou léčebnou tradici. Protože se u řady etnik pokládala pomoc při porodu za nečistou, nedošlo příliš brzy ke spojení praktického b. s rozvíjejícím se oficiálním lékařstvím. – Středověká Evropa navázala na bohaté zkušenosti antického b. a přizpůsobila je představám křesťanským, což nevyloučilo silnou vazbu na astrologii a užívání nejrůznějších amuletů a zaříkad. První písemná zmínka o porodních bábách v č. zemích (1176) se váže k narození blahoslaveného Hroznaty. V dalších staletích vykonávaly porodní báby své řemeslo jako ostatní léčitelé (tzv. lékaři či lékařky), totiž bez zkoušek. Postačovalo pouhé svědectví, že někoho úspěšně ošetřily nebo léčily. Z r. 1498 se zachovalo vysvětlení, že tzv. porodní bába je žena, jež těhotným ženám posluhuje. – V 16. stol. vyšlo tiskem několik prací pojednávajících o porodnictví; asi z nich čerpaly své vědomosti i některé porodní báby, dokonce do nich samy svými znalostmi přispěly. K jejich úkolům patřila nejen příprava a provedení normálně probíhajícího porodu, ale i některé úpravy polohy plodu v matčině těle (obraty) a dokonce chi-

rurgické úkony (rozčtvrcení plodu a jeho vyneřítí přirozenými cestami, vyjmutí děčka břišním řezem z mrtvé matky: dítě totiž muselo být pokřtěno). Teprve na počátku 19. stol. je však uváděna možnost, že císařský řez může provést také porodní bába (A. Jungmann). První císařské řezy provedl v Praze chirurg V. J. Brabec koncem 18. stol. – Až do 18. stol. spočívala výuka porodních babiček v tom, že byly po čtyři léta tzv. stoličnými (přinášely a odnášely porodní stoličnici a podle potřeby pomáhaly při porodu). Od 60. let 18. stol. bývaly již zkoušeny a schvalovány pražskou lékařskou fakultou, zkoušených babiček bylo zprvu velmi málo. Od r. 1754 byl na fakultě ustanoven pro báby demonstrátor, od r. 1759 sociální učitel, vyučovalo se v českém a německém jazyce. Výuka probíhala v nemocnici sv. Maří Magdaleny na Starém Městě a od r. 1781 v nově otevřené zemské porodnici s nalezincem U Apolináře. Zakladatelem první české porodnické školy byl profesor A. Jungmann, který napsal první českou učebnici pro porodní báby, *Úvod k babení* (1804). Na univerzitě zřídil půlroční kurzy b. Frekventantky z venkova vybírala vrchnost ve spolupráci s duchovní správou. Vrchnosti též hradily náklady nemajetným studentkám. Zkoušené báby poté působily na panství mezi poddanými i v rodinách aristokratů (honoráře se odstupňovaly podle majetnosti rodičky, nemajetné ženy byly ošetřeny zdarma). Vyskolené báby měly nejen odborné znalosti, ale též profesionální etiku. 1881 existovaly již tzv. babské školy, a to buď ve svazku s univerzitou, nebo jako samostatné zemské ústavy. Vyučovací běh trval 4 měsíce, pak byla konána zkouška před stanovenou komisí. Kompetence babek byla značná, některé z nich se dopouštěly i trestných zákroků. Po 2. světové

válce se již vyžadovalo absolutorium střední zdravotní školy s příslušnou specializací. V. t. *léčení lidí, porod*.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; E. Rozsivalová: *Pražská lékařská fakulta a příprava k chirurgické a porodnické péči po vydání prvního zemského zdravotního řádu z roku 1753*. Sborník lékařský 75, 1973, s. 113–119. [jjn]

Babinský Václav (1796 Pokratice u Litoměřic–1. 8. 1879 Řepy u Prahy), proslulá postava českého loupežníka. Byl synem kovářského mistra, začal studovat, ale brzy se dal na dráhu loupežníka a dobrodruha. Skrýval se pod jmény Josef Schmidt, František Malý, Antonín Müller či Fischer, všeobecně však byl zván Venca z Pokratic nebo Pokratický Venca. Sloužil ve Wellingtonově pěším pluku, 1832 prchl z pražského vězení, oženil se v Lodži, tam byl zatčen a 1841–1855 držen na Špilberku v Brně, kde se několikrát pokusil o útek. Později byl vězněn v Kartouzích-Valdicích: zde pro svou oblíbenost a zahradnické umění mohl *chodit bez okovů do Jičina* (Kisch). Na rozdíl od jiných loupežníků a zbojníků (Grázl, Ondráš a Juráš) zemřel pokojnou smrtí jako zahradník ženské věznice v Řepích u Prahy. Už za svého života vstoupil do lidového podání s vlastnostmi dobrého zbojníka, stranického chudým (pověsti obsahují všechny tradiční zbojnické motivy, kromě kouzelných). Tehdy také vznikl přímo jeho kult (literární povídky, romány, kramářské písně, loutkové hry apod.), ke kterému B. přispíval tím, že sám šířil o sobě pravdivé i smyšlené příběhy. Postava B. se stala součástí obecného povědomí.

Lit.: F. Bauer: *Podzemní žaláře na brněnském Špilberku a osudy nejzajímavějších vězňů*. Pra-

ha 1888; E. E. Kisch: *Pražský pitaval*. Praha 1958, s. 224–233. [mš]

bábovka viz obřadní a obyčejové pečivo

bahnice, široké lyže se zvednutými zaoblenými nosy na obou koncích, které používali lesní dělníci, hl. však pašeráci na Šumavě pro chůzi na bažinaté půdě a rašeliništích. Zhotovovaly se z javorového nebo jasanového dřeva v délce 60–80 cm a šířce 15–18 cm podle hmotnosti uživatele a neseného břemene. Sloužily pro přechod nebezpečných oblastí, jinak se upouštěly pod pultovou nebo lavičkovou krosnu. – V okolí Vimperka a Horské Kvildy na Šumavě se nosily dvě samostatné houněné nohavice, které měly na dolním okraji přibité topolové dřeváky. Oblékaly se přímo na kalhoty a boty, v pase se zapínaly na šle a pásek. Na ně se b. připoutaly. Vyskytovala se i varianta s dřeváky přibitými přímo k b. Po přechodu bažin se b. s nohavicemi uložily také pod krosnu. – Lyže na bahno i sněh jsou záležitostí praslovanskou. B. pro lidi i koně jsou zaznamenány od 18. stol. rovněž ve Švédsku a Karélii. Výskyt na Šumavě, často utajovaný, sahá od konce 19. do 30. let 20. století.

Lit.: L. Baran: *Sněžnice na babna – šumavské bahnice*. ČL 57, 1970, s. 35–37; L. Baran: *Neviditelné chodničky*. Frenštát p. Radhoštěm 2002. [lb]

báje viz mýtus

bajka 1. vybájený, neskutečný příběh, pohádka. V tomto vymezení se používá v polštině, *baja* ve smyslu nevěrohodného, vymyšleného příběhu také v některých nářečích (na Horňácku, Valašsku). Výrazy jako *báje*, *báchorka* používali autoři období národního obrození; **2.** v užším smyslu mravoličný příběh o zvířatech, popř. rostlinách (odpovídá latinskému *fabula*) jednajících jako lidé a zastupujících tak některé vyhraněné lidské vlastnosti. B. byla oblíbeným literárním žánrem už v nejstarších kulturách: ve staroindické (*Pañčatantra*), v literaturách klínopisné oblasti (*orel a had*, *datle a tamaryšek*), ve starém Egyptě (*lev a myš*). Jednotlivé kulturní oblasti stavějí příběhy zpravidla na určitých, tradicích přijatých zvířecích vlastnostech: v Evropě je zajíc líčen jako strašpytel, v Africe je hrdinou, poslem božstva. Pro evropskou tradici jsou charakteristické kontrastní dvojice (hloupý vlk a chytrá liška; liška vystupuje také jako kontrapartner domácích zvířat: psa, hejna husí, kočky). Bajky byly i častým námětem výtvarného vyjadřování: zvířecí hostině předsedá král zvířat, lemuž antropomorfovaná zvířata připíjejí z poháru, hrají na hudební nástroje apod.

(Mezopotámie, Egypt). – Ve středověku byly příběhy o charakteristických vlastnostech zvířat oblíbeným námětem kazatelských exemplů, doložených i ve staročeské literatuře: b. o *nevěděném hadovi* (AaTh 155) je v české verzi sbírky *Gesta Romanorum* (Dvořák 4254). Bajek antického původu (ze sbírky Ezopovy, 6. stol. př. n. l.) užívali ke zpestření slohu lidoví písmáci a kronikáři: b. o stanovení *jeřába žabím králem* (AaTh 277), v níž se žáby nechtěly spokojit s tím, že jim vládne pouhý pařez, se nalézají ve 4. dílu paměti F. J. Vaváka (z l. 1770–1816). – O bajky byl v knižní české pohádkové tradici malý zájem, V. Tille je proto v *Soupisu českých pohádek* (1929–37) pominul a zařadil do oddílu *Prameny* pouze stručné zmínky ve výčtu obsahů jednotlivých sbírek. V české lidové tradici (často jako dědictví středověké literatury) jsou doloženy látky o *přelstěném medvědovi* (AaTh 153), o *nevěděném hadovi* (AaTh 155), *muzikant ve vlně jámě* (AaTh 168), *psí certifikát* (AaTh 200), *putování kohoutka*, *kachny*, *jehly* (AaTh 210), *kočky a svícny* (AaTh 217), *volba ptačího krále* (AaTh 221) a *vrabec pomstí smrt psa* (AaTh 248). *Modlitba husy*, kterou se chystá sníst liška (AaTh 227), se vyprávěla ve 2. polovině 20. stol. s politickým podtextem jako vtíp. Nejrozšířenější a stále tradované jsou látky o domácích zvířatech: *vlk obviní jehně* a sní je (AaTh 111A), *městská a vesnická myš* (AaTh 112), *král koček je mrtev* (AaTh 113A), *vlk a kůzlátka* (AaTh 123), *zvířátka a Petrovští* (AaTh 130) a další. V t. katalogy lidové prózy.

Lit.: F. Lexa: *Beletristická literatura staroegyptská*. Kladno 1923, s. 96–100; W. Wienert: *Die Typen der griechisch-römischen Fabel*. Helsinki 1925; V. Tille: *Soupis českých pohádek I-III/1-2*. Praha 1929–37; O. Weinreich: *Fabel, Aretalogie, Novelle*. Heidelberg 1931; L. Alsdorf: *Pantschantra*. Bergen 1952; A. Aarne – S. Thompson: *The types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961, 2. vyd.; J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym I-II*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1962–63; J. Krzyżanowski a kol.: *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965; D. Klímová: *Folkloristika a klínopisné prameny*. NO 1967, č. 10, s. 304–306; *Enzyklopädie des Märchens*. Berlin – New York od 1977; K. Dvořák: *Soupis staročeských exemplů*. (Dvořák) Praha 1978; SSDL I, s. 253–254 (Ezop), 435–436 (Krylov), 441 (*La Fontaine*), II, s. 116–117 (*Pañčatantra*); J. de la Fontaine: *Bajky*. Přel. G. Francl. Praha 2001. [dk]

báň viz holubník

banderium [z ital.], banderie – **1.** šlechtický jízdní oddíl v Uhrách; **2.** hudební jízdní sku-

pina mužů na koních ve slavnostním průvodu v podobě dechové kapely. Banderia byla zpravidla krojovaná, název je v č. zemích doložen v 19. stol., kdy byla banderia oblíbena především na Hané. Účastnila se venkovských slavností a zajížděla i na velké národní oslavy, jako bylo kladení základního kamene Národního divadla v Praze 1868. Na fotografii slováckého b. v monografii *Mein Österreich, mein Heimatland* lze spatřit jezdce s praporci na dlouhých tyčích. Italský výraz *bande* znamenal ve středověku vlaječku na kopí, kterou směli nosit rytíři. V pozdější době je takto označována skupina vojáků nebo hudebníků. S pojmem *hanácká banda* se lze setkat v literatuře ještě v 1. polovině 20. stol. Kapely z Hané hrály obvykle v menším obsazení (6–14 mužů) jako tzv. turecké kapely s dřevěnými, žestovými a bicími nástroji.

Lit.: *Mein Österreich, mein Heimatland II*. Wien 1914, s. 339; M. Křópal: *Hanácká banda z Těšetic od Holomoca*. ČL 28, 1928, s. 22–26; J. Vrbka: *Venkovská muzika na Hané*. ČL 2, 1947, s. 148–153. [jtr]

banjo viz bendžo

baráčník 1. na vesnici majitel menšího domku zpravidla bez pozemků nebo s malou výměrou půdy, domkář, chalupník; **2.** ve městě člen baráčníckého spolku s podpůrným a lidumilným účelem. – Myšlenka založení baráčníckého spolku vznikla 1873 v Kolíně, kde se v předměstském hostinci U Šlejtrů scházela nejprve stolní společnost složená z řemeslníků a drobných rolníků: majitelů domků či baráčků. Malý hostinec jako místo svých schůzek přezvali na *Baráček*. 7. 11. 1873 se tu ustavila první baráčnícká skupina, která následujícího roku obdržela úřední povolení ke spolkové činnosti. Její náplní bylo uvědomělé vlastenecké spojení s udržováním a oživováním starých tradic a zvyků, zejm. s popularizací národních krojů. Záhy vznikaly baráčnícké skupiny v Dejvicích (1880), na Hradčanech a v Bubenči (1882), na Starém Městě pražském (1885) a po celých Čechách. – Jednotlivé místní baráčnícké spolky se nazývají *obce*, členové se oslovují *sousedě* a *tetičko*. Ve spolkovém životě záměrně užívají historizující terminologii: *rychtář*, *místorychtář*, *pantatínek*, *panínaminka*, *syndik*, *berní*, *slídil účtů* (revizor), *šafář*, *švandymistr*, *dráb*, *ponocný*. Scházejí se na *rychtě*, mají své kroje a spolkové prapory. Baráčnícký kroj je dvojí: *česká Mařenka* (kroj stylizovaný podle scénického kostýmu Smetanovy Prodané nevěsty) a *svéráz* (kroj pracovní: vyšívané halenky a košile). Na NVČ 1895 vystavovali baráčníci model své pražské rychty, ve které předváděli staročeské zvyky. Výstava se stala

podnětem k soustředění místních baráčníckých spolků ve všebaráčníckém ústředí, které vzniklo 1896 v Praze pod názvem *Veleobec baráčníků pro země české* (později *Česká obec baráčníká*). V dalším vývoji byly vytvořeny župy jako organizační mezičlánky. Od r. 1897 vycházel časopis *Český baráčník*, který později změnil několikrát svůj název (vychází pod názvem *Zpravodaj Veleobce baráčníků*). Poslední název sdružení je *Veleobec sdružených obcí baráčníků v Praze 1-Malá Strana*; bylo zaregistrováno 1990 jako spolek centrální povahy. Jeho činnost je konzervativní: zahrnuje účast na folklorních slavnostech, pořádání krojovaných plesů a výstav, uchovávaní tzv. staročeských zvyků a tradic. Spolek má na počátku 21. stol. 20 000 členů a ústředí ve *Všebaráčnícké rychtě* v Praze.

Lit.: J. Špitálský: *Československé baráčníctvo*. Praha 1926. [jhn]

Barbora (3. stol. Nikomedie /turecký Izmit–303 tamtéž), svěřice (4. 12.). Podle legendy ji její otec Dioscoros z Nikomedie uvěznil ve věži, v níž se obrátila na křesťanství. Na základě otcova udání ji prefekt odsoudil, a když poté uprchla ke skále, ta se před ní rozevřela, aby ji ochránila před pronásledovateli. Prozradil ji pastýř, jemuž se pak za trest proměnily ovce v kobylinky. Nakonec ji přece uvěznil, mučili, uřezali jí prsy a stál ji vlastní otec, kterého krátce nato usmrtil blesk. Uctívána byla od 9. stol., jak tomu nasvědčuje nejstarší vyobrazení v kostele Santa Maria Antiqua v Římě z 8. stol., a v lidových vrstvách od pozdního středověku. Patří ke *Čtrnácti pomocníkům v nouzi*, a tak se stala patronkou příslušníků rozmanitých profesí: vojáků, dělostřelců, zajatců, horníků, hutníků, slévačů, kovářů, stavbařů, pokrývačů, kameníků, hasičů, rolníků, hrobníků, zvoníků, řezníků, kuchařů aj. a patronkou měst a hodiny smrti, ochránkyní před bleskem, ohněm, morem a horečnatým onemocněním. Jako jedna z *Quatuor virgines capitales* bývá zobrazována společně s Kateřinou, Markétou, popř. i Dorotou. Atributy, které se nahromadily od 14. stol., korespondují jednak s legendou (věž s třemi okny, mučící nástroje: meč nebo kladivo, pštrosí péro jako symbol panenství, Dioscoros bez koruny u jejích nohou, kalich s hostií nebo monstrece), jednak s patronáty (např. hornické nástroje). Ačkoli patřila mezi tzv. svaté dívky, nebyla už její památka pro neexistenci historických dokladů o jejím životě a smrti zařazena do nového církevního kalendáře. Nejznámějším a nejrozšířenějším obyčejem o dni svátku B. na samém počátku adventu je v č. zemích nepochybně věštění na vdavky, budoucí život a splnění jakéhokoli jiného přání v příštím roce pomocí třeshňových, višňových, trnkových, švestkových

nebo i hruškových větviček, *barborek*; pokud vykvetou nebo se aspoň zazelenají do Štědrého večera, měla by být veškerá přání splněna. Svátek B. býval však i zahajovacím dnem dlouhé řady adventních občůzek různých maškar, jejichž původ je nutno hledat v oslavách zimního slunovratu, pro které bylo charakteristickým znakem převlékání do různých lidských a zvířecích podob. V č. zemích chodila po vsích večer před svátkem B. dům od domu většinou starší vdaná žena, *barbora*, *barborka*, též *perechta* (Milevsko), bíle nebo černě oděná, se zamoučeným obličejem, s rozpuštěnými vlasy, v ruce s měchačkou, prutem nebo metlou, jimiž šlehala zvenku po okně i uvnitř po dveřích, mnohdy namísto zvonění. Buď beze slova vyplatala šfoucháním přítomné muže, nebo se přeptala na chování dětí, vyzvala je k modlení, hodné podělila dárkem, nehodné zmrskala a šla o dům dále. Na Milevsku ji doprovázel anděl s košíkem dárků, na Nymbursku dokonce i čert a maškara kozy. Na Tábořsku obcházely domy v předvečer B. dvě tři mladé dívky v bílém, s košíčkem dárků pro malé děti, aby se nebály a neplakaly; zazpívaly píseň *Barboro z rodu vzácného, dcero otce zuřivého*, pomodlili se a po obdržení peněžního nebo ovocného dárku pokračovaly v občůzce. Na záp. Moravě chodila večer na B. tzv. matička. Na Poděbradsku obcházeli domy chlapi s dramatickou hrou Barbořina stětí. Jako patronku umírajících ji přadleny na Hané uctívaly každý čtvrtek zpěvem, *abe neomřele bez zaopatření*. Obchůzky maskovaných postav o svátku B. ustoupily z lidového obyčejového kalendáře už před 1. světovou válkou. V českém lidovém umění, podobně jako v dalších katolických zemích Evropy, zejm. v Polsku a na Litvě, se její vyobrazení vyskytuje nejčastěji ve zlidovělém dřevorezu 2. poloviny 18. stol., který sloužil i jako předloha nesčetných maleb na skle v 19. stol. v j., záp. a sev. Čechách, ve Slezsku, na střední, vých. a sev. Moravě, i ve volné plastice.

Lit.: J. F. Král: *Komedie o sv. panně mučednici Barboře. Lidová hra z Vamberka z konce 18. století*. ČL 5, 1897, s. 68–70, 154–156; E. Průcha: *Chození Barborek*. ČL 9, 1900, s. 458–459; A. Hajný: *Obchůzka se sv. Barborou*. ČL 10, 1901, s. 126–127; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 449–458; F. Kirnbauer: *St. Barbara in der Kunst*. Wien 1952; G. Heilfurth: *St. Barbara als Berufspatronin des Bergbaues*. ZV 53, 1956/57, s. 1–64; J. Liptak: *Der Kult der heiligen Barbara im karpatendeutschen Bergbau*. Anschnitt 10, 1958, s. 22–26; O. Skalníková: *Hornické slavnosti na Ostravsku v 19. a na počátku 20. století*. ČL 53, 1966, s. 349–354; H. Eberhart: *Hl. Barbara. Legende, Darstellung und Tradition einer populären Heiligen*. Graz 1988; SNSVU, s. 70–71; R. Nemitz – D. Thierse:

St. Barbara. Weg einer Heiligen durch die Zeit. Essen 1995; V. Schaubert – H. M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 626–627; EĽKS I, s. 34. [rj + zm]

Barchan, lidová slavnost v Jemnici pořádaná v neděli po svátku sv. Víta (15. 6.). Název B. se odvozuje od pololněné silné chlupaté tkaniny (barchan, barchet, barchent). Plátenictví patřilo k významným hospodářským aktivitám Jemnice po celý středověk. – V pátek večer se vyvěšuje z okna radnice barchanický prapor, na němž jsou našity punčochy, štůček barchanu a pět zelených věnců. Hlavním pořadem je průvod účastníků v historických kostýmech, znázorňující vjezd královny Elišky Přemyslovny s družinou do města, a běh o závod čtyř královských poslů, *barchaníků*. Vybíhají z předměstí do středu města, obvykle k radnici, kde jsou odměněni částmi praporu. V neděli dopoledne se koná podle tradice slavnostní mše venku pod lípou u gotického kostela sv. Víta (založeného 1445) na okraji města. Dříve se k němu ubíralo církevní procesí. Slavnost, jejíž součástí jsou trhy, poutové zábavy a kulturní programy, zakončuje v pondělí taneční veselice v městském lese. Historický průvod je novodobou záležitostí. Barchanici bývali vybraní synové z měšťanských rodin, jak uvádí písemný doklad z r. 1713, který je i nejstarším záznamem o pořádání B. – Podle místní historické pověsti, popularizované v tisku od počátku 19. stol., měl B. připomínat pobyt Elišky Přemyslovny v Jemnici (kolem r. 1312). Jan Lucemburský jí poslal po svých poslech zprávy o válečném tažení do Uher. Královna prý odměnila prvního posla štůčkem barchanu, druhému dala šátek, třetímu punčochy, pro čtvrtého uvila věnec. Pěstování svatovítské tradice spadá zvl. do pobělohorské doby. 1699 bylo v Jemnici uvedeno divadelní představení na námět ze života sv. Víta. V polovině 19. stol. se stala poutní slavnost příležitostí pro propagaci národně emancipačních snah, jakými byla česká kázání vlasteneckých kněží, např. B. M. Kuldy, pod historickou lípou. V B. se spojuje řemeslnická slavnost se svatovítskou poutí a historickou tradicí. I na počátku 21. stol. je B. chápán obyvateli Jemnice jako důležitá součást života města, jako specifikum.

Lit.: *Nachricht von einem in der Stadt Jamnitz üblichen Volksfeste als ein Beitrag zur Landeskunde von Mähren*. Prag 1817; J. S. Menšík: *Moravské národní pohádky a pověsti z okolí jemnického*. V Brně 1856; Č. Zibr: *Historické vysvětlivky některých obyčejův, obřadův a slavností*. ČL 6, 1897, s. 527–539; *Založení a zlatá doba Jemnice*. Jemnice 1928; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997, s. 221–223. [ev]

Bartoloměj, vl. Bartholomaeus, mučedník, jeden z dvanácti apoštolů, světec (24. 8.). Snad je totožný s Nathanaelem, o jehož setkání s Kristem se čte v Evangelii sv. Jana. Podle pozdějších údajů šířil evangelium v Lykaonii, Indii a především v Arménii, kde byl údajně stažen z kůže a poté stat. Atributem sv. B. je proto řeznický nůž a stažená kůže, kterou drží v ruce nebo ji má přehozenou přes ruku. Dalším jeho znakem je dábel na řetězu (osvobodil prý indickou princeznu od zlého ducha). Je patronem všech, kdo pracují s kůží: koželuhů, kožešníků, ševců, rukavičkářů, knihařů, krejčích, řezníků. B. bylo dříve dosti užívané osobní jméno (po domácku ve tvarech Bárta, Bártek, Bártík, Bartoň, Bartoš). Ještě ve 20. stol. se vyskytovalo např. v j. Čechách, na počátku 21. stol. je téměř zapomenuto. V předvečer nebo časně ráno na svátek sv. B. byly zejm. v j. Čechách na domy zavěšovány kytičky, věnce nebo korále z jeřabin, obdobně jako 10. 8. na den sv. Vavřince. Popis obyčejů i legenda jsou k oběma výročním dnům totožné, výskyt je střídavý. Po 2. světové válce hl. v souvislosti se zakládáním jednotných zemědělských družstev a protináboženským bojem zvyk mizel, výjimečně se udržel do 70. let 20. stol. Stejně jako svátek sv. Vavřince byl den sv. B. vnímán jako počátek podzimu (*Bartoloměj svatý odpoledne krátí*) a počasí toho dne určovalo,

jaký bude podzim (*pěkně-li o Bartoloměji, na pěkný podzim máme naději*) i zima (*na Bartoloměje moc mraků, v zimě moc sněhu*). Řada pranostik se vztahuje k úrodě vína, k podzimním zemědělským pracím, ale především k ukončení bouřkové činnosti (*svatý Bartoloměj zavádí mraky a činí konec bouřkám; Bartoloměj vodí bouřky domů*). Podle lidových zvyklostí končilo na B. koupání dětí a mládeže v přírodě: *O svatém Bartoloměji načurá (nachčije, napljuje, vstoupí apod.) jelen do vody a to je konec koupání; na svatýho Bartoloměje jelen do vody naščije*. Proto prý také nastane chladnější počasí (*po Bartoloměji studený rosy, nechodte už ráno bosí*). Na Chodsku se říkalo, že na B. štír otrávil potoky, řeky a rybníky, proto by se už nikdo neměl koupat. Na B. ráno v některých krajích hospodyně stloukala máslo; hospodář dal do smetany kolík ustrouhaný z jeřabinového dřeva, aby se dobře *svrtěla*. Část tzv. bartolomějského másla uchovali k léčení, utišilo prý všechny bolesti. Dělalvaly se z něho masti. K léčení dobytka sloužil odvar ze svatobartolomějských jeřabin zavěšených na štítu domu.

Lit.: E. Drobil: *Jihočeské dítě*. České Budějovice 1927. [ap]

barvířství, městské řemeslo zaměřené na barvení látek z rostlinných nebo živočiš-

ných vláken. Místem velkého rozkvětu b. byl Orient, protože zde byl dostatečný výběr přírodních barviv. Obchodní styky Benátčanů vytvořily podmínky pro import výrobků i technologie do Evropy, kde v b. získali věhlas Holanďané. Rozvoj řemesla ovlivňovala rozvinutá výroba plátna a sukna. – První písemné zmínky o barvířnách jako zvláštních dílnách pro barvení sukna s poměrně nákladným zařízením jsou v č. zemích až z 15. stol. Lze však předpokládat, že ve městech s vyspělou textilní produkcí pracovaly dřívě. Barvíři plátna se zprvu vyskytovali ojediněle a často ve spojení s řemeslem mandlířským. V 16. stol. se jejich počet zvětšoval. Do r. 1562, kdy založili cech pro celé České království, existovali barvíři a mandlíři jako svobodná řemesla. – Ve městech se postupně vznikající barvířské cechy rozdělily na *černobarvíře* a *krásnobarvíře* (nebo se zakládaly jako samostatné). Názvy byly odvozeny od používané technologie barvení, která se jako rodinné tajemství dědila. Černobarvíři pracovali s černou, hnědou (bronzovou) a modrou barvou, krásnobarvíři barvili žlutou, zelenou a červenou. Po rozpadu cechovního systému odcházeli řemeslníci jako dělníci do manufaktur nebo zůstali u svého řemesla a zaměřili se na venkovského spotřebitele. – Základním zpracovávaným materiálem bylo vlněné sukno a lněné nebo bavlněné plátno. Barvila se též lněná a bavlněná příze. K barvení se používala přírodní barviva (většinou rostlinného původu), rozpustná ve vodě. Z evropských zdrojů pocházel boryt barvířský (modrá barva), mořena barvířská (červená), šafrán (žlutá). Černá barva se zhotovovala z duběnek, hnědá z duběnek a šafránu, modrá ze štávy borůvek, zelená ze šafránu a borytu. – Paletu přírodních barev rozšiřovaly importy ze zámorí, které získávaly postupně na významu. Jejich velkou předností byla intenzita barev, zaručující dokonalé probarvení látky. Znalosti o dovezených barvivech se nešířily dostatečně rychle, protože byly záměrně tajeny. Indigo z Indie, Jávy a Madagaskaru vytlačilo boryt, pěstovaný ve Francii, v Německu, Holandsku a Anglii. Po objevení Ameriky (1492) bylo importováno do Evropy *brazílské dřevo*, zdroj červené barvy. Také indický šafrán byl podstatně kvalitnější surovinou pro získání žluté barvy. Až v 2. polovině 19. stol. se postupně objevovala barviva syntetická. Jejich dostupnost, širší barevného spektra i jednodušší způsob přípravy představovaly konkurenci, v níž přírodní barviva ztrácela svůj původní význam. – Barvením se s barvou trvale spojovala vlákna rostlinného

nebo živočišného původu, ale i kůže a kožesiny. Charakter zpracovávaného materiálu určoval výběr technologie i samotné barvy. Vlákna živočišného původu se barvila mnohem snadněji než rostlinná. Stačilo ponořit vlněnou látku nebo přízi do zahřátého, vodou zředěného barviva a po krátkém čase se dokonale obarvila. Protože plátno tímto způsobem barvu dokonale neabsorbovalo, bylo nezbytné použít látku, která by se stala prostředníkem trvalého spojení barvy a tkaniny. V b. se takové látky nazývaly *mořidla* a náležely k nim soli některých kovů. Pokud bylo barvivo ve vodě nerozpustné, muselo se přeměnit na rozpustnou sloučeninu, která se po čase ve tkanině chemickým procesem (např. oxidací) opět změnila v původní barvivo. Mezi nejznámější takto používaná barviva patřilo indigo. – Proces barvení probíhal v dílně, kde mezi základní vybavení patřily kotle a kádě se závěsným zařízením, jímž se do barvicí lázně spouštěl textil. Další součásti inventáře byly mlýnky na přípravu barviv, nádoby na jejich rozmíchání apod. Pro řemeslo byla důležitá blízkost zdroje vody; používala se téměř při všech výrobních fázích, vypráním ve vodě se textil zbavil přebytečné barvy. Domy barvířů měly vysoké střechy, kde se v rozsáhlých půdních prostorách obarvené tkaniny sušily. Při závěrečné úpravě textil mandlovali. – Textil zpracovaný v barvířských dílnách byl zpočátku určen bohatším vrstvám obyvatel a k slavnostním příležitostem. Ve středověku mezi používanými barvami převládaly červená a žlutá (zvl. odstíny červené byly velmi oblíbené). Později se oblíba rozšířila o modrou (17. stol.) a zelenou. Především modrá a další tmavší barvy měly v novověku, kdy se barvené textilie staly dostupné chudším společenským vrstvám, významné postavení, a to hl. z hlediska praktického použití pro pracovní oděv. V lidovém oděvu lze uvést mnoho příkladů užití řemeslně barveného textilu pro oděvní součástky. Větší barevnost se objevuje u svátečního oděvu. Na Valašsku ženy nosily černé nebo tmavomodré, silně valchované punčochy a muži oblékali kabáty z tmavomodrého, zeleného nebo světlemodrého sukna. Pro ženy z Hornácka byla typická ostře žlutá zadní zástěra, muži měli nohavice, vesty a krátký kabátek ze světlemodrého sukna. Na Slovácku se v okolí Uherského Hradiště objevovaly černé sukne a černé nohavice u mužů. Hanačky nosily v 19. stol. černou zadní zástěru (*šorec*) a mužskému oděvu dominoval modrý soukenný plášť. – V 2. polovině 19. stol. řemeslné b. postupně zaniká a spotřebitelé přecházejí na manufakturní a tovární produkci. Rozvoj technologie barvení v rámci tovární výro-

by rozšířil paletu barev o polotóny, které byly pro řemeslnou produkci nedostupné. Nejdelší životnost prokázaly barvířské dílny na modrotisk. V. t. cechy a bratrstva, řemeslo.

Lit.: K. Schirek: *Färberei und Zeugdruck in Mähren*. Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums in Brünn 17, 1899, s. 177–191; D. Stránská: *Lidové barvené a tištěné tkaniny*. NVČ 31, 1949/50, s. 249–271; J. Országo-Vranecký: *Poslední barvíř v Novém Hrozenkově*. DU 4, 1950, s. 65–67; J. Polach: *Barvení a tisk bavlněných látek*. DU 4, 1950, s. 68–69; K. Šmirous: *Hlavní přirozená barviva a jejich význam dříve a dnes*. VL 3, 1951/52, s. 263–279; V. Kříž: *Tkalcovství a barvířství v Bystřici nad Pernštejnem*. VVM 14, 1959, s. 62–67; V. Svobodová: *Poslední barvířská dílna na Horácku*. VVM 15, 1960, s. 101–109; F. Chabala: *Poslední barvíř látek ve Žďánicích*. Vrbasův kraj. Vlastivědný a národopisný sborník Žďánska 1, 1967, s. 19–20; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 81–85; H. Hynková: *Vzácný receptář na barvení sukna a vlny z Rychnova nad Kněžnou*. ČL 78, 1991, s. 287–289; J. Pouzar: *Dva poslední vlašimští barvíři*. SVPP 31, 1991, s. 139–144. [mm]

basa viz basové smyčcové nástroje

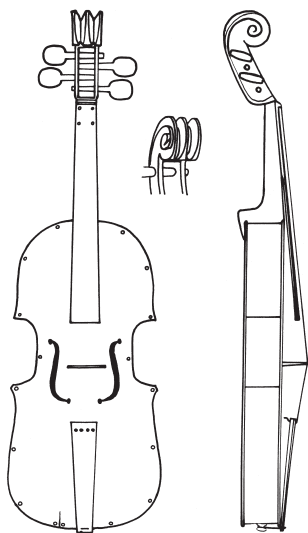
baset viz basové smyčcové nástroje

basové smyčcové nástroje, smyčcové chudostrunné chordofony relativně nejnižších hlasových poloh. Hudební vkus období renesance vyžadoval rozšíření tónových rozsahů hudebních nástrojů zejm. směrem k nižším kmitočtům, což tehdejší nástrojari řešili vytvářením tzv. nástrojových rodin. Jednotlivé hudební nástroje byly vyráběny v mnoha velikostech a např. u dřevěných dechových nástrojů té doby nebyly výjimečné soubory i s dvanácti různě velkými členy, pokrývajícími celé tehdy požadované tónové spektrum. Také smyčcové chordofony se podřídily tomuto trendu. V té době vznikaly též basové a velkobasové violy da gamba, jež byly předchůdci violinů a později kontrabasů. V č. zemích však husitské hnutí způsobilo, že vývoj nástrojové hudby byl na dlouhou dobu přerušen. Vyřadilo na čas některé vrstvy společnosti z kulturní aktivity a přerušilo dočasně mezinárodní kontakty české hudby. Nástrojovou hudbu nejbližších lidových mas dokonce zakázalo. Proto období pohusitské restaurace z hlediska domácí instrumentální praxe nemělo na co navazovat. Zmizela tradice nástrojové hudby z měst i venkova. Několik málo oblastí, jímž se husitství vyhnulo, nestačilo k jejímu uchování. Zatímco v ostatní Evropě bylo období renesance

Baset

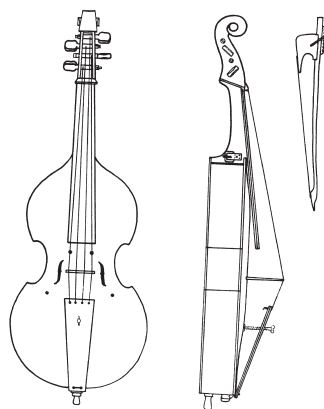
i s novým hudebním instrumentářem na vrcholu rozkvětu, v č. zemích panoval ekonomický a kulturní rozvrat a po něm dlouhé období konsolidace, během níž se na nástrojovou hudbu dostalo jen v nejvyšších společenských vrstvách, které byly schopny vytvořit jen jakousi polo-vičatou variantu české renesance. Vývoj hudebního instrumentáře na území č. zemí ukazuje např. inventář rožmberské kapely (až z r. 1610) nebo ještě pozdější, již raně barokní materiál hudební sbírky K. Liechtensteina-Castelcornia z Kroměříže (kapela působila v l. 1664–1695), z něhož je možno usoudit, že ještě po třicetileté válce v č. zemích přežívala renesanční instrumentační praxe i s nástroji renesančního instrumentáře (basové a velkobasové violiny). Např. na Moravě se začalo velkého kontrabasu užívat zřejmě až v 2. polovině 17. stol. Hudební cítění lidových vrstev a s ním spojené užívání smyčcových basových nástrojů v instrumentální hudbě venkova se za hudební kulturou vyšších vrstev objevuje s jistým časovým zpožděním. Nový typ smyčcového nástroje se v lidové hudbě mohl rozšířit až potom, když se stal ekonomicky dostupným, nebo když i vesničtí výrobci a muzikanti byli schopni si ho pořídit svépomocnou výrobou. Basové smyčcové nástroje lidových muzikantů lze roztrždit do několika skupin: a) basety, b) skřipkařské basy, c) trumšajty užívané jako basy, d) kontrabasy, e) upravovaná violoncella, f) hybridní basety a g) handbasly

Handbasl z Líšně (Brno)

(tenorové housle). – Baset (básek, basetla, basetl, basl, basetlina, šustrbas, basička, basetka, malý bas, poloviční bas) byl nástroj velikostí mezi violoncellem a kontrabasem. Byl výhradně vyráběn vesnickými a maloměstskými řemeslníky (především stolaři). Prokázat jeho návaznost na profesionálně vyráběné *basso di camera* z přelomu 17. a 18. století se nepodařilo. Literární i ikonografické prameny dokládají baset v obsazení vesnických kapel od poloviny 18. stol., kde se udržel až do konce 1. třetiny 20. stol. Lidové basety byly vyráběny z různých dřev, nejčastěji z osvědčené kombinace javor/smrk. Výrobci dbali především na pevnost jejich konstrukce, a proto se většinou drželi gambových tvarů: rovné nebo lomené dno, klenuté víko, luby povlovně navázané na krk, plytké boční C výřezy. Výjimku vždy tvořily výrazné okraje desek, přesahující lubyvý věnec. Kobylky basetů byly velmi jednoduché, často je tvořil jen prostý dřevěný můstek. Zachované basety z českého území mají pravidelně tři střevové struny. Jejich ladění neurčovala žádná norma, zdá se však, že převažovalo A-d-g. Na basety se hrálo často vestoje nebo za pochodu, proto k nim většinou náležel i závěsný řemen. – Skřípkařský bas, Ploschperment (*Bloschperment, Plosperment, plašperment, Baß, Paß, Poß, Baßgeige*) byl konstrukcí i technikou hry zcela výjimečným nástrojem, a to i z hlediska celoevropského. Vyskytoval se pouze na území někdejšího jihlavského německého ostrova. Nejstarší zpráva o něm pochází z roku 1804. V tradičním užívání setrval až do 2. světové války. Šlo o basety ve velikostech od 142 do 162 cm, které měly vždy rovnou, nelomenou spodní desku. Jejich korpus nebyl klížen. Byl sešit měkkým železným drátem tak, že ve vnitřních okra-

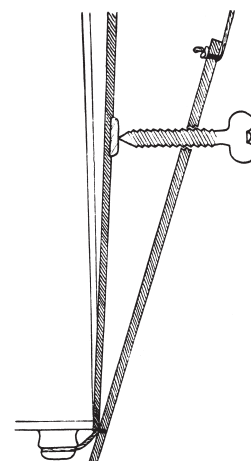
jích víka i dna byl vydlabán žlábek, do něhož zapadly luby, za kterými byla celá konstrukce stažena systémem drátů. Zvukové výřezy na víku jsou ve tvaru plytkého S. Ve vzdálenosti až 3 cm od jejich konců jsou vyvrtány otvory o průměru asi 15 mm, takže zvukové výřezy jsou vlastně třídlílné. Struny, nejčastěji čtyři, byly vedeny vysoko nad struníkem (2–3 cm), takže nebylo možné je na něj přitlačit. Skřípkařský bas byl totiž při hře vodorovně položen na muzikantova kolena a ten struny zkracoval *štípáním* (mezi palcem a ostatními prsty) nad hmatníkem. Zvuk nástroje byl provázen pronikavým drněním, způsobovaným šroubem, který procházel struníkem a špicí narážel při každém tónu na železnou destičku, upevněnou na víku pod ním. Destička se nazývala *sklo*, hra na baset *hra na sklo*, ladění nástroje *ladění na sklo*. Jde zřejmě o stejný způsob, který ještě v polovině 19. stol. používali gorale z polské strany Tater na svých basičkách, jež měly pod šroubem umístěné skutečné sklo.

Skřípkařský bas

Ladění skřípkařských basetů je zaznamenáno mnoho, převažovalo však D-G-d-d. Zdvojení nejvyšších strun mělo zvýšit jejich hlasitost. Ladicí frontální kolíky, otáčené tzv. heverem, byly po naladění zajišťovány klínkem, který se zatloukl kladivem do čela jejich dřívku. Také u jihlavského basetu byl nedílnou součástí řemen, který měl při hře vsedě muzikant za zády, aby mu nástroj neujížděl. – Trumšajt (*trumšejt, trumarýna, trubmarýna*) má rezonanční skříň tvaru vysokého (až 170 cm), protáhlého, tří- až pětibokého jehlanu, který svou horní zúženou částí zastupuje krk i hmatník zároveň. Vyskytoval se nejvíce v klášterní hudební praxi ve 14.–18. stol. Na počátku 16. stol. se poněkud změnil jeho korpus. Spodní část nástroje se rozšířila, horní část se nápadně zúžila a vytvořila krk s hlavicí, většinou s violinovým závitkem. Tento jednostrunný nástroj měl zvláštní vyváženou kobylku ve

tvaru botičky, jejíž jedna nožka při každém tahu smyčcem narážela na víko korpusu a vydávala hlasitý drnčivý zvuk, podobný zvuku skřípkařských basetů. Původní technika hry na trumšajt spočívala v tom, že hráč se lehce dotýkal struny, kterou smyčcem rozeznával v místech mezi prstem a malým práčem. Vznikaly tak vysoké a pronikavé flažolety, doprovázené drněním kobylky. Není známo, jakým způsobem se trumšajt dostal do české lidové hudby, jisté však je, že uvedená technika hry se uplatnila jen okrajově a že je o ní jen jediný doklad na fotografii tří slepých muzikantů z Kašperských Hor (niněra, triangl, trumšajt) od L. Kuby z roku 1898. Daleko větší uplatnění našel trumšajt jako jednoduše vyrobitelný smyčcový basový nástroj v lidových kapelách z okolí Turnova a Mnichova Hradiště, jimž zajisté vyhovoval i drnčivý doprovodný zvuk kobylky. Technika hry na něj byla pak stejná jako u běžných basetů. Na NVČ v Praze 1895 byl vystaven jako *jakási primitivní jednostrunná basa, známá pod jménem trumarina*. – Kontrabas (*basa, bas, barbora, barborka, basička, baska, bára, kostelní bas, kostelní basa*) se v lidových kapelách objevuje až v 19. stol. Šlo o nástroj relativně drahý, takže se v muzejních sbírkách vyskytuje mnoho exemplářů vyrobených vesnickými stolaři, kteří se většinou snažili kopírovat profesionálně zhotovené nástroje z kůrů místních kostelů. Tyto lidové výrobky často nesou stopy různých zjednodušení ve tvarech korpusu, šnekové hlavice, zvukových otvorů atd. Většina takových kontrabasů je třístrunná (A₁-D-G). Bohatší kapely si zejm. na konci 19. stol. kupovaly kontrabasy v hudebních závodech, kde se ceny pohybovaly od 58 do 200 korun podle provedení a velikosti (1/2, 3/4, 4/4). – Violoncello bylo cenově ještě výhodnější (24–120 korun).

Skřípkařský bas – ladění na sklo

Trumšajt

K jeho přeměně na basový nástroj stačilo jen vyměnit strunový potah za silnější a kobyllku za pevnější. I tyto nástroje byly v lidovém prostředí používány jako třístrunné. Složitější úpravy violoncell, jako např. na Slovensku, kde jedna nožka kobyllky spočívala na spodní desce nástroje, v č. zemích nejsou doloženy. – Hybridní baset byl nástroj, u něhož se snažili venkovští výrobci docílit co nejjednodušší stavby. Přirozeně se nabízel sloučení jednoduchého trumšajtového korpusu s vybavením třístrunného basetu. Zejm. v severových. Čechách na počátku 19. stol. tak vznikaly nástroje s širokou jehlanovitou rezonanční skříní s basovým krkem, mnohdy doplněné zvláštním drncícím zařízením. Šlo o ocelovou pružinu, umístěnou uvnitř korpusu, jejíž narovnaný konec narážel přes otvor ve víku na spodní plochu mezi nožkami kobyllky. – Basové smyčce byly vesměs vyráběny podomácku, s napínáním žíní pomocí zubovíce.

Lit.: A. Planyavsky: *Geschichte des Kontrabasses*. Tutzing 1970; L. Kunz: *Lidové basety velikosti da gamba*. In: *Morava v české hudbě*. Brno 1985, s. 34–43; L. Kunz: *Basset und Kontrabas. Ein Beitrag zur Organographie der Volksmusikinstrumente in der Tschechoslowakei*. Acta Musei Moraviae 62, 1977, s. 161–225; P. Kurfürst: *Několik poznámek k vývoji violonových nástrojů nižších poloh*. OM 28, 1996, s. 17–23; P. Kurfürst: *Die Bauernfiedel. Streichinstrumente und Volksmusikanten in der Iglauer Sprachinsel*. Marburg 1996, s. 185–230. [pk]

batika [z malaj.], textilie obarvená za studena, s dekorem na principu rezervy, tj. negativního vzoru. Mechanicky bylo zabráněno

proniknutí barviva do zvolených míst v ploše tkaniny. K neznámějším rezervázním prostředkům náležel včelí vosk, který se při batikování používal především v Indii a na ostrovech Sumatra, Jáva a Borneo. Bavlněná látka se pokryla podle určeného vzoru tenkou vrstvou roztaveného vosku (plochy se pomalovávaly štětcem). Pak se látka máčela ve studené barevné lázni a po ustálení se vyvařila, čímž se odstranila vosková rezerva. Voskem se vytvořil nový vzor a textilie se znovu ponořila do lázně jiného barevného odstínu. Tento proces se několikrát opakoval. Ve studené barevné lázni vosk popraskal a na místech zlomů vzniklo ve vzoru typické barevné žilkování. Tímto

pracním způsobem se zhotovovaly pestrobarevné dekory geometrické, rostlinné i figurální. – Jiný způsob batikování spočíval v zavazování malých či větších ploch látky pomocí provázků a nití nebo prošívání látky nití, popř. se do středu zavázané látky vkládaly kamínky, drobné plastiky, zrna. Vznikla tak *vyvazovaná a šitá b.* Paleta barev b. záležela na způsobu prošívání látky před ponořením do několika barev a na dodržování postupu barvení od světlejších k tmavším odstínům. Práce s vyvazováním a šitím byla časově náročná, látku často připravovali samotní barvíři. – V č. zemích se batikováním zdobilo především lněné a bavlněné plátno. Barvilo se indigem ve studené *kypě* (nádo

s barvicím roztokem). Batikované tkaniny se nejčastěji používaly na ženské zástěry; vzor se tedy komponoval s tímto záměrem nebo se batikovala již hotová zástěra. Byly tak zdobeny látky v j. a záp. Čechách, v Podkrkonoší a na Brněnsku. Nejdéle se udržela tato technika v okolí Kyjova. Mezi významné doklady patří batikované zástěry z Hané. Jsou členěny jemnými liniemi, hvězdičkami a květinovými prvky. Vzory byly sestavovány z jednotlivých motivů do pruhů a vlnovek; objevovaly se také individuálně. Dělení plochy bývalo vertikální. Možnosti skladby a vytváření ornamentu byly bohaté. Na Hané a Slovácku patřily tyto zástěry k obřadnímu a slavnostnímu oděvu. Dochovaly se z 19. a 1. poloviny 20. stol., místní varianty jsou zřejmé. – B. na vlnáčích a vlněných punčochách se zachovala pouze v ojedinelých dokladech. – Technika batikování našla uplatnění také při výzdobě kraslic na Chodsku, Valašsku a Slovácku.

Lit.: B. Setlík: *Batik se stránky technické*. Náš směr 7, 1920, s. 208–216; J. Orel – J. Staňková: *Vyvažovaná a šitá batika*. UŘ 1960, č. 4, s. 150–156; J. Orel: *Vyvažovaný fěrtúšek z Kyjova*. UŘ 1973, č. 1, s. 44–45; M. Melzer: *Hanácké krojové zástěry zdobené šitou batikou*. ZKVMO 1982, č. 212, s. 14–17. [mm]

bavlna, přírodní vlákno vyrůstající na povrchu semen bavlníku; na počátku 21. stol. nejužívanější rostlinný textilní materiál, pružný, pevný, dobře přijímající barvy (sloužila i k výrobě papíru). Český název b. je poprvé uveden v *Rukopisu svatovítském* z 2. poloviny 14. stol. – B. se pěstuje na keřích nebo stromech. Bavlněná vlákna vyrůstají na semenech v uzavřené tobolce, která po dozrání pukne a vlákna se dostanou ven. Bavlník kvete postupně, a tak i tobolky pukají v nestejně době. Sklizeň se prováděla ručně třikrát za sebou během 10 týdnů. Nejlepší kvality vlákna jsou jeho délka, barva, čistota, stejnoměrnost a pružnost. Podle těchto kritérií se b. rozděluje do několika skupin. Do Evropy se nejvíce exportovala b. severoamerická, východoindická a egyptská, ve 20. stol. též sovětská z Uzbeké, Turkmenské, Tádžické a Kazašské republiky. Dovezená b. se v Evropě spřádala ručně (na spřádacím kole, kolovratu) i strojově v manufakturních a továrních přádelnách. Strojní předení zaváděli v 2. polovině 18. stol. hl. v Anglii a Německu. – B. pochází z Indie, kde byla pěstována již ve 4. tisíciletí př. n. l. Odtud se rozšířila do Číny a Japonska, na západě až do Evropy. Na americkém kontinentě byla známá ve 2. tisíciletí př. n. l. Do Evropy

(Španělsko) přinesli znalost pěstování b. Mauři z Arabského poloostrova přes Egypt a sev. Afriku (8. stol.). V jihových. Evropě zavedli pěstování b. Turci. Bavlněné látky se mimo Španělsko začaly tkát v Augšpurku, Kostnici, Frankfurtu n. Mohanem, Miláně a Janově. Z Itálie se dostala b. do střední Evropy. – Do č. zemí se b. musela dovážet; začala se používat ke tkaní *barchetů* (tj. silných teplých látek) ve 14. stol. První *barchetník* je v archivních materiálech jmenován v Hradci Králové. 1563 měla být v pražském Karolinu založena velkovýroba barchetu. Kromě něho se v 16. stol. v č. zemích tkalo několik druhů polobavlněných látek (*bukasim*, *pokošim*, *paj*). První bavlnářská manufaktura byla v Čechách založena 1723 v Hrádku, pak ve Sloupu, Potštejně, v Praze na Novém Městě a v Týnském dvoře, na Moravě v Letovicích, Štítěch, Brtnici a jinde. Bavlněné látky se vyvážely do Uher a Turecka. – V lidovém oděvu se hodně používalo polobavlněných látek, tkaných domácími tkalci, i látek celobavlněných, většinou kupovaných. Byla

to plátina bílá i rezná v nejrůznějších hustotách a sílách. Domáctí tkalci hotovili nejčastěji plátina kombinované z donesené, doma upředené lněné příze, kterou užili na osnovu, a na útek použili kupovanou b. Od 2. poloviny 19. stol. tkali pro místní spotřebu i látky celobavlněné. Plátina měla různou kvalitu, protože již dva základní druhy lněné příze (*pačíška* a lněná příze) v kombinaci s přízí bavlněnou dávaly řadu variant. Nejlepší bylo plátina, v němž se hustota osnovných nití rovnala hustotě útkových. Proto se tkalci snažili volit podle

síly přinesené lněné příze i potřebnou sílu příze bavlněné. Domáctí tkalci hotovili polobavlněné bílé plátina jemnější, které se používalo na sváteční mužské košile i ženské košilky a rukávce, na plachty a šátky na krk a hlavu. Plátina hrubší kvality z osnovné příze pačesné a silnější b. se užívala na pracovní košile mužské i ženské, mužské kalhoty, spodní prádlo (spodničky, spodky), podšívky do šněrovaček, kabátů a na ložní prádlo (prostěradla, povlaky). Varianty vznikaly podle toho, byla-li použita příze bílená nebo rezná, anebo byla-li příze vypředena dovedněji v tenčí nit, či méně zdatnou přadlenou v nit silnou. Další varianty souvisely s užitím různých vazeb. – Protože b. dobře přijímá barvy, vytvářeli tkalci z barevného bavlněného útku a lněné osnovy řadu užitkových látek, především kanafasů. Byly oblíbené na ženské sukně, zástěry, šněrovačky, ale i šátky, plachtičky, ubrusy a povlečení (cíchy). – Tkalci, kteří pracovali doma v rámci rozptýlených manufaktur, se snažili, aby část bavlněné osnovy uspořili. Tuto osnovu pak uspořným bavlněným útkem protkali plátinovou vazbou v celobavlněnou látku k vlastní spotřebě nebo na prodej. Tkali z těchto konců osnov většinou jednobarevným tmavším (šedým, hnědým) útkem látky na sukně, které se šily ze dvou šířek (140–160 cm). Tkadlec na látce často vytkával barevný pruh, *vokolek*, který se umísťoval v dolní části sukně. Tyto sukně měly různé názvy podle toho, jaký druh látky tkadlec pro manufakturu vyráběl (*kalmučky*, *verulovice*, *štofovice*, *cajkovice*); také názvy žertovné, např. *prdeláčky*, *trajdy*, *šuchtáčky*. Pokud užili tkalci na útek silnější b., utkali ze zbytků dvou osnov i na pánské oblečení. Látku před použitím upravovali na černo soukeničtí nebo manufakturní postříhači. – Ženy dávaly bílé polobavlněné i celobavlněné plátina barvit a potiskovat k modrotiskařům. Užití modrotisku bylo mnohostranné. Šily se z něho ženské sukně a zástěry, živůtky, podložky (*puntty*) do šněrovaček, špenzry a kacabajky, šátky, mužské kapesníky a zástěry, dále povlaky polštářů a peřin i stolní prádlo. Zbytky polobavlněných a bavlněných látek se zpracovávaly do hadrových kobereců, *šlapáků*. – V lidovém oděvu se hodně užívalo i bavlněných látek továrních. Barchety se lněnou osnovou a silnějším bavlněným útkem i celobavlněné, na rubu počesávané, se používaly na podšívky ženských kabátků a špenzrů i mužských kabátů. Bývaly jednobarevné, často jen bílé, popř. pruhované. Tenké celobavlněné plátina se nazývalo *kamrtuch*. Podobný byl *perkál*. Z obojího se šily košile a košilky, rukávce, zástěry, pleny

na hlavu a šátky na krk apod. *Matrabas*, hrubší druh mušelínu, byl oblíbený na košile a zástěry. Z další jemné, vzdušné látky, *vapéru* nebo *mulu*, se šily zástěry a šátky na hlavu. Také z jemného *valisu* s proužky a malými kvítky se šily letní sukně. Silná bavlněná tkanina se stehovými efekty, zv. *pik* (*piké*), se užívala na mužské vesty, kabáty a ženské čepce. Jiná silnější bavlněná tkanina, z níž se šily mužské kalhoty a vesty, čepice a ženské živůtky, byl *manšestr* (druh vazebně pruhovaného sametu), který byl nejčastěji jednobarevný černohnědý nebo šedý. Mnoho celobavlněných potištěných látek, známých pod jménem *kartoun*, sloužilo jako oděvní materiál pro venkovské i chudší městské obyvatelstvo.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979; V. Svobodová: *Lidová a manu-fakturní textilní výroba s přihlednutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989; J. Kašpárek: *Bavlnářství a hedvábnictví*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 270–272. [jst]

bavorák, baborák, baboráčka – jeden ze souhrnných názvů označujících tance s proměnlivým taktem (viz), často totožný s typem sýkorka. Ve sbírkách lidových písní a tanců bývá zapsán většinou jako čtyřtaktový, melodicky dvoudílný typ; O. Zich ho opravil na pětiktaktový, schéma SSOOS (2× sousedská, 2× obkročák, 1× sousedská). Pravidelně se v něm střídají třídobé takty s dvoudobými, v tanečním provedení sousedské a obkročáku. Název byl patrně odvozen od třídobých tanců lendlerového typu (*bajr*, *bajryš*, *bajrák* nebo *bajdyš*, z něm. *Baierisch*; *štajryš*). B. představuje základní hudebně taneční formu tanců s proměnlivým taktem, jejíž provedení se v různých českých a moravských oblastech stylově lišilo (sousedská byla nahrazována valčíkem, hladký obkročák poskočným apod.). – B. se pojí např. s nápěvy *Co je po takové panence* či *Hezká jsi, Andulko, bejvala* z Erbenovy sbírky (1862). Nejstarší notový záznam b. (*baboráky*) má schéma OOSS, pochází z berounského kraje a je obsažen v Kunzově guberniální sbírce. Pod názvem b. byly zaznamenány tance s proměnlivým taktem na Hlinecku, Chrudimsku, Rychnovsku, Chodsku.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prstonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 64, 118; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlineckém*. ČL 6, 1897, s. 361; Č. Holas: *České národní písně a tance I*. Praha 1908, s. 189–190; J. Zemánek: *Tance*

našich okresů. In: Chrudimsko a Nasavrcko III. Chrudim 1912, s. 457; O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916; J. Vypčálek: *České tance*. Praha 1921, s. 131–132, 134–135; *Jindřichův chodský zpěvník I–VIII*. Domažlice – Praha 1947–55: I, č. 23, III, č. 88, VII, č. 52, VIII, s. 57, 215; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze. České národní zpěvy a tance I*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, s. 58. [hl + ds]

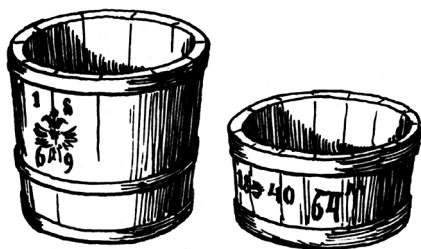
beánie, depoziice, složení selských mravů – ve středověku slavnostní přijímání nových studentů, beánů, na univerzitu a uvádění ve studentské společenstvo žertovnými, leckdy však i hrubými a krutými obřady. Konaly se obvykle v srpnu. Kořeny tohoto zvyku sahají až do 4. století př. n. l., kdy si v Aténách dobírali starší studenti začátečníky ve studiích. Obvyčej byl obnoven ve středověku na pařížské univerzitě a odtud se rozšířil po téměř celé Evropě (včetně Prahy). Účelem tohoto slavnostního uvádění bylo zbavit mladé studenty právě jejich *beánství*, tj. hrubých mravů (považovaných za selské) a údajné sprostoty, aby se otesali a ostříleli. – B. sestávaly z několika částí. Nejprve musel fakultní děkan napsat veršované pozvání, které se rozesílalo po městských školách a přibíjelo na kolejní vrata. V těchto verších byl často připomínán kozel, k němuž býval beán rovněž přirovnáván, a právě *vsazení na kozla* bývalo oblíbenou součástí beánského týrání. Pražský obřad se konal na dvoře v Karolinu, častěji v Rejčkově koleji. Nejdříve byl vybrán jeden z beánů za opata (*arcibeán*), který měl nejvíce osvědčit svou trpělivost, neboť jej trýznili starší studenti nejvíc. Sesypalo se na něj nejvíce úsměšků a ran, vyzkoušeli na něm všechny připravené nástroje, byl nejvíce honěn, bit, symbolicky řežán pilou a osekáván sekerou a *bradaticí*, poněvadž jej prohlašovali za břevno, za špalek, který se musí ořezat, osekát. Myli ho špinavou vodou, česali ohromným hřebem, utírali hrubým hadrem a častovali vtipy a posměšky. Ostatním beánům se některá trápení při b. odpouštěla, nikdy však posazení na dřevěného kozla, na nějž byl jeden beán za druhým vsazován a bit staršími studenty. Beáni bývali mazáni smolou, červavými vnitřnostmi zvířat a jinými nečistotami. K b. přicházeli chlapci, kteří byli ještě žáky farních latinských škol, z nejrůznějších míst země. Poté, co si odbyli ponižující obřad, nezůstali ještě na univerzitě jako její posluchači, ale po ceremonii se vraceli domů, odkud přišli. V Praze se zapsali v univerzitním albu, ale zůstávali i nadále žáky venkovské nebo některé pražské latinské školy. Pro vzrůstající se nezávanost byly b. na mnohých univerzitách zapovídá-

ny nebo alespoň omezovány a také jejich průběh byl upravován. Např. 1544 vydali mistři pražského vysokého učení rozkaz, aby se s beány nakládalo vlídněji než dřívě, a 1616 nařídili profesori, aby se b. účastnili pouze starší chlapci.

Lit.: Z. Winter: *O staročeských slavnostech*. ČL 8, 1899, s. 28–30, 85–87; Z. Winter: *O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje*. Praha 1899, s. 218–231, 442–449; R. Krátký: *Pamflety*. Praha 1961, nepaginováno. [ka]

bednářství, dřevozpracující řemeslo specializované na výrobu nádob. Vzniklo přibližně současně s kolářstvím. Nejstarší doklady v č. zemích pocházejí z období stěhování národů (4.–6. stol.). Ve středověku bednáři vyráběli pro potřeby knížecích dvorů, klášterů, feudálních dvorců, ale i prostého lidu. Vedle kovářství a hrnčířství patřilo b. k nejstarším řemeslům na venkově. – Nádobu zhotovované bednáři nebyly dlabané (kadlub), ale jejich stěny se skládaly z plochých *duh*, které byly obepnuty obručemi z proutí, houžve či kovu. Dno zapadlo do žlábků ve vnitřní straně stěny. Podle výrobků se rozlišovali bečváři, kteří hotovili *bečvy*, tj. sudy a kádě z tvrdého (černého), dubového dřeva, stažené obvykle kovovými obručemi, a bednáři, kteří dělali drobnější nádoby z měkkého (bílého) dřeva smrkového, borovicového a jedlového, s obručemi dřevěnými (bříza, líska, habr, javor). – O ceších bednářů a bečvářů existují zprávy od 15. stol. (Praha, Hradec Králové, Kutná Hora, Plzeň). V jejich znaku býval sud a kružidlo, někdy též pobíjecí palice. Rozkvět

řemesla nastal zejm. v 16. stol. v souvislosti s rozvojem pivního a vinného obchodu. Označení bečvář se přestalo užívat v polovině 19. stol., kdy obě řemesla splynula. – Rozměry zhotovovaných nádob se řídily určitými normami, za jejichž nedodržení byli mistři pokutováni. Nádoby sloužily na uchování tekutých, sypkých i kusových materiálů, byly užívány při solení a kvašení potravin, v mléčném hospodářství, vinařství, pivovarnictví, k transportu zboží, mytí nádobí, při vyváření prádla, barvení, hašení požáru atd. Konkrétně bečváři a bednáři zhotovovali pivovarské kádě, pivní a vinné sudy, soudky, okovy a vědra na vodu, násypky, necky, koryta, vaničky, máselnice, díže na zadělávání těsta, džbery, škopky, putny do kuchyně i do chléva, hrotky na dojení, salašnické nádoby (*gelety* na dojení, *oboně* na nošení mléka a žinčice ze salaše), mírky, *lejty* na močůvku aj. K bílému, tzv. jarmarečnímu zboží přibýly později i solničky, cukřenky, korbílky, květináče a jiné drobné předměty. Mistrovskými kusy bývaly velké vinné sudy s reliéfně zdobenými dny. Často bednáři opravovali starší nádoby (výměna dna, obruče, vyhnílé duhy). – Dřevo na bednářské výrobky bylo připravováno předem, stromy se kácely v zimním období, kdy měly nejméně mízy. Kmeny se pořežaly na špalky a ty se štípaly na duhy, které se hrubě osekané nechaly vyschnout. Konečný tvar duhy byl před stavěním sudu stanoven podle šablony (*modly*) a duha se opracovala na velkém hoblíku (*štosování*). Pak se duhy složily do obruče, stáhly dalšími obručemi a začistily. Žlábek pro zasazení dna (*útor*) hobloval bednář *útorníkem* (*vtěrákem*).

Bednářské výrobky – mírky. Morava, 1869 a 1840

Dno sbil z prkének, vyřízl a ohobloval okraj k zasazení do útoru. Před zasazením dna se obruč sejmula a poté znovu narazila. K narážení se používalo kladivo a sedlík. Dřevěné obruče bednář zhotovoval štípáním větví, které za tepla ohnul a konce spojil pomocí zářezů tzv. na zámek. Kovové obruče bývaly železné, měděné nebo mosazné. Na potřebnou délku se přisekávaly sekáčem, probíjely se průbojníkem a spojovaly nýtky. – Výroba velkých dubových sudů byla obtížnější. Připravené duhy složené nahoře do obruče a změkklé v horké páře se dle k sobě stahovaly provazem či řetězem bednářského stahováku, narážela se obě dna (utěšňovala se listy rákosu) a provrtával se otvor pro čep a pro zátku. Sud bylo nutno

také vysmolit: nalila se do něj rozžhavená smůla a sud byl koulen na všechny strany, aby se smůla rovnoměrně rozlila. Drobnější dřevěné nádobí (máselnice, solničky) bylo někdy zdobeno vykládáním tmavým, nejčastěji švestkovým dřevem. – Ke své práci bednář potřeboval speciální nástroje: bednářskou lavici (strouhací stolicí), na níž seděl a pomocí hlavice upínal opracovávané duhy, bednářské sekery, speciální hoblíky, pořízky (*křiváky*, *stroužky*), útorníky, stahováky, kružidla, nebozezy (*ušáky*) na provrtávání otvorů aj. Proto se dřevěné nádoby běžně nevyřáběly na venkově podomácku jako řada jiných dřevěných předmětů, ale jejich výroba zůstala řemeslnou záležitostí. Přesto jednodušší bednářské zboží (nádoby jednostranně uzavřené dnem) zhotovovali někdy i tesaři či zruční samouci (*naturisté*). – K úpadku b. dochází po r. 1945, kdy byly

bednářské nádoby nahrazeny lehčími nádobami kovovými nebo umělohmotnými. V. t. cechy a bratrstva, řemeslo.

Lit.: K. Hlubuček: *Poslední bednáři na Doublebsku*. Doudlebský archiv národopisný 1953–55; C. Hálová-Jahodová: *Umění a život zapomenutých řemesel*. Praha 1955; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 110–115; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 141–145; K. Jakeš: *Bednáři z Velkých Karlovic*. Zpravodaj Okresního vlastivědného muzea ve Vsetíně, 1988, s. 64–68; K. Pavliščík: *Domácká výroba dřevěného nářadí a náčiní na Podřevnicku*. Zlín 1993. [jpe]

bělidlo, bělisko, plátenisko – zařízení a místo k bělení plátna a příze. Bělení se provádělo pro vlastní potřebu, na řemeslné nebo manufakturní úrovni. Za b. sloužily louky při vodních tocích a rybnících, kde se plátno rozprostřelo na drn a průběžně kropilo. Bělení probíhalo za pomoci slunečních paprsků a vody. Výjimkou bylo bělení za měsíčního světla, popř. na sněhu. – V 18. stol. se součástí soukromých a obecních bělidel staly tzv. kotliny (*kotlička*, *záhřívky*, *zápařky*). Tyto jednoprostorové roubené stavby měly obvykle ve hřebenu střechy podélný otvor (*sedlo*, *intydach*) k odvádění kouře a páry. V kotlině stál litinový kotel k ohřevu vody a vedle na vyvýšeném místě několik dřevěných kádí (*pejchoven* či *čepových škopků*). Do nich se narovnálo plátno předtím máčené ve vodě a někde ještě posypané dřevěným popelem. Další popel ležel na plachetce nad kádí, přes níž se lila horká voda z kotle. Bělení probíhalo působením draselného roztoku, získaného louhováním popela. Vytažením čepu (*štenflíku*) v boku kádě se po určité době voda vypouštěla do nádoby (*putýnky*) nebo do žlábků, jímž odtékala zpět do kotle k dalšímu ohřevu. Tento postup se opakoval mnohokrát, dokud vnější strana kádě nebyla horká. Počet nálevů bělič vyznačoval uhlem na bok kádě. Pak plátno v kádí přikryl slámou a nechal

zapařit. Po vyprání v potoce se plátno pokládalo na drn nebo na bidla k bělení na slunci. Pracovní postupy se krajově lišily počtem nálevů, trváním jednotlivých procesů i způsobem kropení. Bělení v kotlině a na drnu se opakovalo mnohokrát a vyžadovalo dobu nejméně dvou měsíců. – V období největšího rozmachu českého plátenictví ve 2. polovině 18. stol. byla v provozu také velká panská bělidla. Většinou se vyskytovala ve vých. Čechách, zejm. v Podkrkonoší (např. Hrabačov, Poříčí u Trutnova, Ratibořice, Radvanice, Janská Lázně, Hostinné). Hlídnání pláten na panských bělidlech se stalo součástí robotních povinností (*ponůcka*). – Od r. 1785 se z podnětu francouzského chemika C. L. Bertholleta (1748–1821) zavádělo *bělení na rychlo* za pomoci chlornatanu draselného. V č. zemích se tyto metody bělení používaly od r. 1844 (Horní Lánov), avšak i velká bělidla ještě v 80. letech 19. stol. zčásti pracovala přírodně. – Ve 2. polovině 19. stol. na Poličsku a Svitavsku patřily k vybavení b. velké zapuštěné bělicí kádě, kde se plátno máčelo ve vápenném mléce, a to šestkrát s týdenními přestávkami. Mezitím bělicí proces pokračoval na drnu, k němuž se plátno pomocí přišitých poutek (*půtiček*) připevnilo kolíky, *špejlilo se*. Ve Františkách na Poličsku se takto bílilo až do r. 1910. Zdejší rolníci si běličstvím přivydělávali. Podle velikosti bělidel odebírali 50–300 kusů pláten k vybělení. Vápno nebo draselný roztok se z plátna odstraňovaly v plátenických valchách; ke konečné úpravě používali bělicí ruční nebo mechanické mandly. Součástí bělidel bývaly hlídací boudy a sušící věže.

Lit.: J. Tykač: *Plátenictví na Českořebousku*. NVČ 4, 1909, s. 193–196; J. Sedlák: *Na františkouckých bělidlech*. OTS 8, 1928/29, s. 67–68; J. Staňková: *Bělidla na Žďársku koncem 19. století*. ČL 46, 1959, s. 24–35; J. Langer – J. Vařeka: *Naše lidové stavby*. Praha 1983, s. 225; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 233–234. [š]

bělnina, vysokožární jemná keramika s porézním střepem částečně slinutým (měkká vápenatá b.) až vysoce slinutá téměř bez pórů (tvrdá živcová b.) se specifickým žárovým zpracováním. B. se vypaluje ve dvojím ohni: v prvním výpalu při teplotě 1300 °C (tzv. biskvitový), ve druhém výpalu s glazurou za teploty 1000 °C (tzv. glazovací). I když je střep pálen tvrdě, bělninové glazury jsou charakteristicky měkké. Protože střep b. je bílý, používaly se převážně glazury transparentní: a) prostě olovnaté hrnčířského typu (modifikované zvýšenou vsádkou křemičité složky pro výpal nad 1000 °C); b) pro kvalitnější zboží i hrnčířské olovnaté glazury, modifikované složkou žíravých zemin a alkalických kovů (popř. složkou boritou). Modifikované hrnčířské glazury byly vesměs glazury fritované, které měly nižší vypalovací teploty než glazury surové. Pro tvrdé živcové bělniny byly používány i glazury bezolovnaté. Transparentní glazury se i rozmanitě barvily. Malba se u měkkých bělnin prováděla v syrové glazuře jako u fajánsí, polofajánsí či některých druhů porcelánu, u tvrdých bělnin podglazurními barvami, ale často až na vypálenou glazuru muflovými barvami. Některé tovární bělniny (Rajnochovice, Znojmo,

Vranov n. Dyjí) užívaly hnědých zemitých glazur, tavících se při teplotě nad 1000 °C, nebo hnědých engob obohacených o taviwo. Pro měkkou b. bylo charakteristické krémové zabarvení transparentní olovnaté glazury, způsobené přirozenou příměsí železa při drčení v hmoždířích, mletí v mlýncích i podmínkami výpalu. – B. se objevila v Anglii kolem r. 1740 hl. zásluhou T. a J. Astburyho. Na její vznik měly vliv porcelán, anglická bílá kamenina, hrncina a fajáns. B. byla tovární zboží adekvátní porcelánu, ale levnější, určené pro střední i lidové vrstvy. Různé vlivy keramických hmot způsobily, že označení b. není jednotné. V Anglii se nazývá *cream ware*, ve Francii *fayence fine*, v Itálii *terra inglese*, v polštině a ruštině *fajans* popř. *fajans delikatny* a v němčině *Steingut*. V češtině byl název b. zaveden 1956 příslušnou státní normou, dříve se nazývala kameninou či měkkou kameninou, ale také hrncinou. – V č. zemích se nejdříve rozšířily tovární výrobky zdobené rustikalizovanými tzv. německými květy (po r. 1820), ve 40. letech 19. stol. hnědé hrnky (*znojemáčky*) s rytými, plastickými i vyškrabovanými dekory. Velké továrny začínající s b. přešly na výrobu porcelánu nebo hygienického, sanitárního zboží. Většina malých továren v 60.–80. letech 19. stol. zanikla a jen některé až do 20. stol. vyráběly stolní a kuchyňské nádobí (Všeruby, Olmučany). Výrobky řady podniků nelze zatím identifikovat, např. v Posázaví nebo na Českomoravské vrchovině. – Výroba rukodělné b., charakteristická jen pro č. země, začíná přibližně r. 1845 v Bechyni a před r. 1851 v Kostelci n. Černými lesy, který byl nejdůležitějším českým střediskem výroby rukodělných bělnin. Odtud se produkce b. rozšířila do jiných míst, z nichž většina vyráběla také polokameninu nebo jiné druhy střepu (Kunštát). Do r. 1938 bylo v č. zemích na 150 bělninářských dílen, některé značně rozsáhlé (Klausova ve Staňkově a Míčova v Klenčí p. Čerchovem). Jejich zboží bylo často značeno jménem výrobce nebo názvem výrobního střediska. – Funkčně je b. použitelná jako hrnčířské zboží. Přejala proto sortiment hrnciny. Tvary a objem vycházely z továrního zboží a byly ovlivněny zavedeným desetinným systémem (1876). Málo se u bělnin objevil vliv fajánsí, které ve 2. polovině 19. stol. mizely z kultury. – Výzdoba užitkové b. byla úsporná, u dekorativních výrobků často až kýčovitá (v Klenčí se užívalo od r. 1932 i muflových barev). Rukodělná b. v dekorech nenavazovala na fajáns či jiné zboží, místy byla ovlivněna tovární b. nebo vytvářela vlastní osobité dekory, charakteristické pro dílnu či výrobní středisko. V některých dílnách spolupracovali s bělnináři profesio-

nální malíři (Klenčí, Kostelec, Kralovice). Ve 20. stol. byli někteří výrobci absolventy keramických škol nebo se vyučili v renomovaných továrnách. Dílny na b. zavedly nové technické postupy (včetně strojů) a spolu s dalšími inovacemi vytlačily tradiční hrnčinu z kultury. B. vykazuje značnou různorodost a je s polokameninami vyústěním rukodělné keramiky v české kultuře.

Lit.: G. F. Pazaurek: *Steingut. Formgebung und Geschichte*. Stuttgart b. r.; V. Štajnochr – V. Scheufler: *Rukodělná bělnina v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. SNM 47, 1993, č. 1–2; J. Kybalová: *Kamenina v Čechách a na Moravě*. Praha 1993. [vsch]

bendžo [angl. + špan.], bandžo, banjo – drnkací chordofon, jehož korpus je tvořen tamburínovým bubínkem. Dlouhý krk je opatřen kovovými pražci. Vyrábí se v několika velikostech. Má čtyři až sedm kovových strun (např. g, d¹, g¹, h¹, d², g²). Je pravděpodobné, že některý z afrických drnkacích nástrojů s korpusem potaženým kůží přivezli v 18. stol. portugalští a angličtí mořeplavci do Spojených států, kde byl přetvořen do dnešní podoby a jako takový rozšířen. Zejm. ve 2. polovině 19. stol. v rukou kočovných minstrelů (kabaretérů) zaplavilo b. celou Sev. Ameriku. Odtud se spolu s džezem dostalo ve 20. letech 20. stol. do Evropy, kde se rychle ujalo v kavárenských džezových orchestrech. Tehdy se b. také chopila dravá schönbašská výroba hudebních nástrojů a ve 30. l. se stala jeho hlavním evropským výrobcem. Díky sériové výrobě byla cena nástroje dostupná i chudším vrstvám obyvatelstva. B. se tak trvale dostalo do instrumentáře trampských hudebních skupin, je rovněž dominantním instrumentem módních bluegrassových skupení. S b. je však lze setkat v řadě vesnických nesoubořových kapel, kde pro svůj pronikavý, břeskný zvuk nalezlo oblibu a uplatnění zejm. při venkovských tanečních zábavách. Také některé profesionální dechové orchestry zařadily b. do svého instrumentáře.

Lit.: G. Gruhn – W. Carter: *Acoustic Guitars and Other Fretted Instruments. A Photographic History*. San Francisco 1993, s. 23. [pk]

beránek, starozákonní kultovní zvíře *bez vady* a velikonoční pokrm. Jako symbol nevinné, čisté oběti se b. stal hlavním předobrazem křesťanských Velikonoc: v posláni spasitele je Ježíš ztotožněn s beránkem Božím (podle bible poprvé slovy Jana Křtitele). V české lidové kultuře je b. 1. obřadní velikonoční masitý a moučný pokrm; 2. velikonoční dar a svěcenina; 3. živá oběť nebo rekvizita hodového obyčeje stínání

b. Na památku b. jako pokrmu Židů před jejich odchodem z Egypta a na památku symbolického b. Ježíše Krista světlí církev b. na Velikonoce. Požívání svěceného b. na Boží hod velikonoční je v č. zemích doloženo na vesnicích i ve městech od středověku. Kolem poloviny 19. stol. byl pokrmem chudších, s poklesem chovu ovcí byl znám u zámožnějších vrstev. Podle zpráv T. Štítného (asi 1333–asi 1405) se k svěcenému velikonočnímu b. váže blíže nevysvětlený obyčej čarování jeho kostmi žábám. Zprávy z konce 16. stol. vypovídají o b. jako o tradičním daru Zeleného čtvrtka, který si ve Svatém týdnu posílali přátelé navzájem, poddaní vrchnosti, představení obce služebníkům. V české lidové tradici se b. dochoval jako obřadní velikonoční pečivo.

Lit.: Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 70–75, 277; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 337. [vf]

Beránková neděle viz Květná neděle

berně viz daně

beseda, český společenský tanec 19. stol. B. je suita lidových tanců, kroků a figur spojených na způsob salonního tance čtverylka. Tzv. Česká b. zpracovává deset lidových tanců ve čtyřech oddílech a v řadě figur, které nejsou pouhým napodobením figur francouzské čtverylky, ale vycházejí z možnosti vybraných českých tanců. Jejimi autory byli zemský taneční učitel K. Link a skladatel F. Heller (1824–1912). B. byla vytvořena z podnětu J. Nerudy, který ji také tancoval při prvním uvedení 13. 11. 1862 v pražském konviktském sále. Tiskem vyšla poprvé ve franc. (1863), následovalo mnoho dalších vydání, v nichž došlo ke změnám a zjednodušením (např. k pův. instrumentálnímu hudebnímu doprovodu byly přidány texty písní, přede hry a spojující mezihry). – Název b. je odvozen od českých vlasteneckých zábav v měšťanském prostředí 2. poloviny 19. stol. B. jako tanec mladé české měšťanské společnosti se stala symbolem národního uvědomění a její obliba ve městech i na venkově kulminovala na přelomu 19. a 20. stol. Byla navcičována v tanečních kurzech, ve školách, tělovýchovných organizacích, krajanských a jiných spolicích, tančila se za doprovodu tanečních orchestrů, klavíru nebo pouhého zpěvu. – Česká b. se skládá ze čtyř hlavních částí (*figur*), s osmitaktovým úvodem. Figura má vždy dva díly, z nichž každý obsahuje dva tance, tedy túru (*tour*). První díl zahrnuje tance třídobé, volnějšího tempa (sousedská, kominík,

rejdivák a rychlejší furiant), druhý tance dvoudobé, volnější (polka, obkročák, hulán) i rychlejší (řezanka, polka, kalamajka). Druhý díl čtvrté figury obsahuje ještě kuželku se dvěma dvoudobými túrami a pomalejší dvoudobou promenádu s volnější sousedskou. Celá čtvrtá figura se tančí čtyřikrát. Závěr b. tvoří úryvky tanců bavorák a strašák. Základní taneční postavení v b. je čelem do kruhu. První s třetím a druhý s čtvrtým párem stojí křížem proti sobě a tanečně korespondují. – Obliba b. vedla záhy po jejím vzniku k dalším pokusům o úpravu lidových tanců do formy čtverylky. Zároveň s Linkovou b. vyšla i *Národní b.*, *Národní čtverylka*, v New Yorku *Slovanská b.*, ale žádná nedosáhla obliby besedy K. Linka, později zv. *Česká b. Moravskou b.* sestavil z moravských lidových písní a tanců R. Kaska v 90. letech 19. stol. Obsahovala tance: holuběnka, tetka, troják, malení, silnice, čeladenský, coufává, trnaveček, valašský šátečkový a pasačka. Před 2. světovou válkou vznikaly další suity (*Slezská, Slovenská, Slovácká, Hanácká* nebo *Československá b.*), nezískaly však již takový ohlas.

Lit.: K. Link: *Beseda. Český salonní tanec*. Praha 1863; R. Kaska: *Moravská beseda. Z národních tanců*. Praha 1892; F. Heller: *Česká beseda*. Praha 1959; V. Vycpálek: *K historii české besedy*. ČL 50, 1963, s. 180–184; F. Bonuš: *Český salonní tanec Beseda, jeho historie a tvůrci*. Praha 1971. [bč + ds + lt]

betlém, jesličky – zlidovělý, popř. i lidový artefakt s idealizovaným zobrazením výjevu narození Ježíše Krista, v některých exemplářích též jiných novozákonních scén. V mnoha katolických zemích bylo stavění b. mezi vánočními svátky a Hromnicemi vyjádřením víry v existenci Božího syna a předmětem jeho uctění. Výjev Narození byl do raněkřesťanského umění uveden v nástěnných malbách římských katakomb, vyskytuje se též na sarkofágu ze 4. stol. v Římě a na různých liturgických předmětech. Ve zdramatizované podobě se jeho znázornění rozšířilo po četných evropských končinách v časně středověkých vánočních hrách. V zaalpských zemích se v gotice začaly objevovat deskové oltáře s výjevem Narození, v Čechách ve 14. stol. zejm. v díle anonymního Mistra vyšebrodského oltáře a na počátku 16. stol. na oltáři anonymního Mistra litoměřického. V 16. stol. se prostřednictvím jezuitů a františkánů rozšířily z Itálie do střední a částečně i záp. Evropy velké, ovšemže nelidové chrámové betlémy; v Praze byl b. postaven poprvé 1562, o několika dalších pocházejí zprávy z následujících sta let z různých českých a moravských měst.

Pro domácí produkci kostelních betlémů se stávaly vzorem řemeslné plastiky školních italských a rakouských řezbářů. V rakousko-uherském mocnářství platil 1782–1804 zákaz vyhlášený císařem Josefem II. vystavovat jesličky v kostelích, způsobil však vzrůst obliby miniaturizovaných betlémů v měštanských a selských domácnostech; za příklad tu sloužily také betlémy pocházející z cizího etnického prostředí, hl. německého. Naprostá většina vyřezávaných zlidovělých betlémů se odvíjela od obsahové skladby a formy betlémů chrámových. Vývoj provázela různá a proměnlivá míra lidovosti. Větším dílem specializovaní tvůrci byli ponejvíce městští řemeslníci, betlémy vyráběli sériově pro výdělek. I mnozí zruční amatérští tvůrci, kteří to zprvu činili ze záliby, se postupně zprofesionalizovali. Vcelku se betlémy jeví jako projev tvorby nikoli v pravém slova smyslu lidové, nýbrž zlidovělé: pocházejí z nelidových zdrojů a zdomácněly jen v některých společenských vrstvách a pouze v určitých oblastech č. zemí, nadto poměrně pozdě. Proces sekularizace, který v průběhu 19. stol. sílil, se v českém pojetí mystického výjevu Narození nápadně projevil např. proměnami jeho aktérů v domácí venkovské i městské lidové typy. Proměny šly v 2. polovině 19. stol. dokonce tak daleko, že v betlémech s vysokým počtem figurek, zvl. v betlémech mobilních, vykonávají příslušníci lidových vrstev nejvšednější práce domácí, řemeslnické, rolnické či salašnické, které s centrálním výjevem nemají nic společného. – Ke zhotovování betlémů se využívalo rozmanitých materiálů, hl. dřeva a papíru či lepenky, ale též plechu, papíroviny, těsta, vosku, hrncířské hlíny, kaolínu (na Karlovarsku a v Podkrkonoší), sádry, skla apod., vždy při využití odpovídajících výrobních technik. Osazovány byly často do mechu, někdy v kombinaci s větvičkami jehličnanů. U většiny druhů betlémů přistupovalo k celkovému vzhledu figur polychromování, popř. i přizdobování textilem, polodrahokamy apod. – K nejprostším druhům se řadí obchůzkové betlémy používané při koledních obyčejích hl. v Krušných horách a sev. Čechách, méně na střední a vých. Moravě, a domácí skříňkové betlémy malých rozměrů. Největší četnost zhotovování vyřezávaných domácích betlémů s tradicí nejméně od poloviny 19. stol. vykazují v č. zemích pohraniční oblasti, které byly takřka do poloviny 20. stol. osídleny německým obyvatelstvem: Šumava a Pošumaví, Český les, Karlovarská vrchovina, Krušné hory, České středohoří, Lužické hory, Ještěd, Jizerské hory, Krkonoše a Podkrkonoší, Orlické hory,

Králický Sněžník, Rychlebské hory, Hrubý a Nízký Jeseník, ve vnitrozemí Kravaňsko, Hřebečsko a další německé jazykové ostrovy, např. Jihlavsko, na jihu po Jindřichohradecko a Třeštsko. Skoro ve všech těchto oblastech vede neostrá hranice mezi výskytem betlémů v německém a českém prostředí. Vyšší koncentrace betlémů je též patrná kolem některých poutních míst, zejm. Svaté Hory u Příbrami, kde souvisí s dílenskou výrobou mariánských plastik a různých devocionálií. Dílenská velkovýroba a hromadná podomácká výroba betlémových figurek i celých sestav betlémů, jaká je doložena v Králikách, kde byla 1873 založena řezbářská škola, vykazovala velkou fluktuací na domácí půdě i export do zahraničí a byla kvůli většímu odbytu často vydávána za krušnohorskou. Standardním domácím betlémům se vymykají rozměrné, i několik metrů dlouhé mobilní betlémy s ručním pohonem, s hodinovým strojkem a nakonec i elektrickým motorkem, sestavené z pohyblivých výjevů různých pracovních procesů, v hornických oblastech (např. v Krušnohoří) hornické práce, jinde řemeslných i domácích činností. Do Krušnohoří od Chebska až po Děčínský Sněžník a v menší míře dál na východ až po Krkonoše přesahují ze Saska vánoční pyramidy, které jsou specifickým projevem německé kultury. Od poloviny 19. stol. je známo mnoho jmen výrobců betlémů z různých oblastí Čech a Moravy, zčásti i Slezska. K nejvyspělejším autorským

betlémům patří tzv. Třebechovický b., který zhotovili na přelomu 19. a 20. stol. řezbáři samoukové J. Probošt a J. Kapucian za pomoci J. Frimla, či b. Tomáše Krýzy z Jindřichova Hradce z l. 1838–1918; jsou však výjimečné, z hlediska národopisného atypické. S rozšířením dřevěných vyřezávaných betlémů se do jisté míry kryje výskyt betlémů sestavených z figurek malovaných na papírovém podkladu, které zasahují hlouběji do kompaktního českého území a je pro ně příznačný výrazněji český, resp. moravský kolorit. Četností a odlišností od německých jesliček se vyznačují hlavně papírové betlémy z okolí Ústí n. Orlicí, z Třebíče a z Frenštátu p. Radhoštěm. Kulisy nebo prospekty, které byly nedílnou součástí většiny betlémových sestav, měly imitovat blízkovýchodní svět charakteristickými znaky exotické přírody (palmy) i architektury, o jejichž vzhledu většina tvůrců betlémů nemohla mít ani ponětí; pokud se domácí b. zasazoval do přírodního a urbanistického, resp. architektonického rámce, docházelo k jeho pronikavé modifikaci: funkci exotické krajiny a staveb zastávala evropská vegetace a fantastické hrady a zámky. Snaha znázorňovat orientální prostředí Svaté země, zejména Betléma, se však promítala také do oděvu, především tří králů, event. i jejich pázat, méně do šatu Panny Marie a Josefa, kteří jsou zahaleni do zjednodušené podoby historických kostýmů, často blízkých gotické módě; světské figury

darovníků, rolníků, pastýřů a hudebníků mají většinou etnicky i krajově indiferentní oděv, nezřídka připomínající středověké kostýmy nebo blížící se oblékání německých venkovanů, horníky charakterizuje zpravidla stejnokroj nebo pracovní oděv; nejvýraznější výjimku představují pastevci na salaších v malovaných betlémech z Frenštátu a okolí, z nichž většina pochází až z doby od konce 19. stol., avšak zobrazuje archaické, v té době již zaniklé formy tradičních krojů. Mnohem schematičtější vývojem prošly papírové betlémy, jejichž figurky byly vystřiženy z tištěných archů (něm. *Bilderbogen, Krippenbogen*), podloženy lepenkou a ručně kolorovány; masovou výrobu archů obstarávaly tiskárny v českých městech (např. W. Morak, W. Hofmann, P. Bohmann a jeho dědicové v Praze), ale dovážely se též z ciziny, hl. z Německa a Rakouska. Oblíbeného pokračování došly v arších tištěných v l. 1902–1904 podle návrhu M. Alše; k dalším výtvarníkům, kteří vytvořili předlohy pro betlémové archy, náleží J. Wenig, M. Fischerová-Kvěchová, J. Lada, C. Bouda aj., kteří vesměs usilovali o zdůraznění českého, moravského nebo vůbec slovanského rázu. K popularizaci betlémů ve 2. polovině 20. stol. hodně přispěly nesčetné série vánočních pohlednic s jejich vyobrazeními. Zatím poslední fázi ve vývoji betlémů představují práce neškolených řezbářů, z nichž některé docilují estetického účinku prostotou a čistotou formy, jiné se však uchylují k laciným efektům a posouvají tento žánr do oblasti folklorního kýče. Vcelku platí, že betlémy nejsou výrazně poznamenány etnickou příslušností svých tvůrců a že nejsou jedním z odvětví, jimiž se lidová výtvarná kultura v č. zemích nápadně odlišovala od nesourodého etnického prostředí.

Také proto byla již několikrát právem zpochybněna ikonografická sdělnost betlémů pro etnografické studium a vysloven názor, že mohou být z větší zčásti využívány jen jako doplňkový národopisný pramen. Zpravidla se přeceňuje i jejich výtvarná, popř. estetická hodnota: b. působí spíš psychologicky svou nenáročností a naivitou ve spojení s náladou nejpoetičtějších svátků v roce.

Lit.: K. Procházka: *O Betlemech. Kulturně historická studie se zvláštním zřetelem k zemím Koruny sv.-Václavské a uherskému Slovensku*. Praha 1908; E. W. Braun: *Schlesische Weihnachtskrippen*. Werke der Volkskunst 3,

1917, s. 23–31; J. Večeřa: *Betlemáři v Třešti*. ČL 24, 1924, s. 113–115; A. Šorm: *Jesličky v láhvi*. ČL 26, 1926, s. 117–119; E. Stoklas: *Golgota a jesličky v láhvi*. ČL 26, 1926, s. 178–186; V. Z. Hackenschmied: *Ústecké betlemy*. Ústí n. Orlicí 1927; J. Ringler: *Deutsche Weihnachtskrippen*. Innsbruck 1929; J. Muk: *Jindřichohradecké jesličky*. Jindřichův Hradec 1936; F. Vítek: *O třebíčském betlémářství*. Třebíč 1939; J. Novotný: *Třeštské betlémářství*. Třešť 1940; M. K. Valšíková: *Naše betlemy. O betlemech a betlemářích z Poličky*. Praha 1946; A. Matějček: *Původ jesliček*. In: *O umění a umělcích*. Praha 1948, s. 74–76; R. Berliner: *Die Weihnachtskrippe*. München 1955; A. Karasek-Langer: *Die Grulicher Herrgotts- und Krippenschnitzerei*. Mährisch-Schlesische Heimat 4, 1966, s. 264–281; A. Svobodová: *O přibramských jesličkářích a jejich jeslích*. VSP 1, 1966; R. Jeřábek: *Moravské malované betlémy jako etnoorganologický pramen*. NA 3, 1966, s. 1–11; R. Jeřábek: *Valašské malované betlémy*. ČL 54, 1967, s. 333–342; H. Johnová: *Lidové jesličky*. Praha 1967; *Třebechovický betlém*. Hradec Králové 1967; A. Roháček: *Třeštské betlémy*. Třešť 1968; A. Karasek-Langer: *Europäische Veflechtungen der böhmisch-mährischen Weihnachtskrippe*. In: *Kirche, Recht und Land*. Königstein im Taunus-München 1969, s. 221–227; R. Jeřábek: *Pastýřské motivy v malovaných betlémech z Moravského Valašska*. In: *Ľudová kultúra v Karpatoch*. Bratislava 1972, s. 277–291; J. Lanz: *Tragkrippen in Böhmen, Mähren und Schlesien*. JOVK 15, 1972, s. 80–103; A. Karasek – J. Lanz: *Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis zur Gegenwart*. Marburg 1974; J. Lanz: *Krippenkunst in Schlesien*. Marburg 1981, s. 56–60, 100–103, 156–157; G. Bogner: *Das große Krippen-Lexikon. Geschichte, Symbolik, Glaube*. München 1981; R. Jeřábek: *Plastika lidových tvůrců*. Praha 1981; V. Vaclík: *Třebechovický betlém*. Třebechovice 1986; V. Vaclík: *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*. Praha 1987; V. Remešová: *České jesličky*. Praha 1988; V. Vaclík: *Chrámové betlémy v Čechách a na Moravě*. Praha 1990; *Boskovický betlém Jaroslava Koutného*. Vyd. V. Vaclík. B. m. [Blansko] 1993; V. Vaclík: *České betlémy*. Praha 1994; J. Uhlř – O. Urban – A. Žamberský: *Od středověkého narození k lidovým jesličkám. Kapitola o třebíčských betlémech a koledách*. Třebíč 1994; A. Roháček – K. Brázda – J. Kessler: *Třeštské betlémy*. Třešť 1994; S. Pacner – D. Vaníčková: *Živá betlémářská tradice v Třebíči. Zpráva o průzkumu provedeném ve městě ve vánočním období 1993–4*. Šlěpěje kultury západní Moravy 6. Třebíč 1994; V. Sekotová – Z. Brožek: *Vánoce s betlémem. Ústecké betlémy*. Ústí n. Orlicí 1994; EĽKS I, s. 37–38; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 223–224.

betlémářství, odvětví domácí výroby zabývající se sériovou výrobou betlémových figurek. Vznikající obliby betlémů v 2. polovině 19. a na počátku 20. stol. využili domácí výrobci, kteří začali zhotovovat betlémy z ryze komerčních důvodů pro trh. Vznikla střediska i celé oblasti, kde výrobky dostávaly specifické tvary, závislé na schopnostech producentů. Jejich řemeslná zručnost byla větší, pokud se zabývali i hračkářstvím. Často se jednalo o sezonní práci, která v krajích s nedostatkem pracovních příležitostí částečně řešila složité životní podmínky mnoha rodin. Mezi nejvýznamnější oblasti náleželo Příbramsko a Králicko. – Příbram a okolí měly pro rozvoj b. podmínky v existenci blízkého poutního místa (Svatá Hora), kde se výrobky prodávaly, a v sociální nejistotě horníků, potenciálních výrobců sériových betlémů. Již z počátku 19. stol. se dochovala torza dřevěných vyřezávaných betlémů. V posledních desetiletích 19. stol. se však v Příbrami a okolí rozvinula výroba betlémů lisovaných z těsta nebo papírové či sádrové masy. Proces zhotovení začínal vytvořením formy, kdy se do hrncářské hlíny otiskl ze dřeva vyřezaný model. Po jeho vynětí se kadlub vypálil a před naplněním hmotou se forma vytřela olejem. Jednu ze směsí na vyhotovení figurek tvořila podřadná žitná mouka, sádra, hrušková drť a klišová voda. Byly však i recepty s jinými přísadami, jejichž znalost výrobce často chránil jako rodinné tajemství. Podle potřeby se hmota přibarvovala klišovými barvami. Figurky se za vlhka vyklopily z forem a sušily na vzduchu. Plochá zadní strana počítala s pohledem pouze zepředu. Značná poptávka po betlémech s lisovanými figurkami

vedla k rozmachu výroby. Prodávaly se nejen v Příbrami a na Svaté Hoře, ale i na mikulášských trzích v Praze, Plzni a dalších městech. Z desítek tisíc kusů takto zhotovených postav se dochovalo jen minimum. – Lesní bohatství, zručnost obyvatel při práci se dřevem, omezené zdroje obživy a poutní místo Hora Matky Boží vytvořily vhodné podmínky pro sériovou výrobu betlémů na Králicku. Koncem 18. stol. se obyvatelé kraje věnovali výrobě vyřezávaných betlémů, které překupníci dodávali i do zahraničí. V 1. polovině 19. stol.

byly rozhodujícím obchodním artiklem skříňové betlémy, cenově dostupné jen zámožnějším zájemcům. V průběhu 19. stol. se sezonní domácí výrobou figurek zabývalo až 600 lidí, na konci 19. stol. v kraji působilo devět obchodníků a každý z nich odebíral zboží asi od 60 výrobců. V 2. polovině 19. stol. se otevřely pro výrobky králických řezbářů nové trhy ve Vídni, Krakově, Vratislavi, Lipsku a Drážďanech, setkávali se s nimi návštěvníci poutních míst na Hostýně, Velehradě, ve Vamberčích i v Čenstochové. Podle některých informací se objevily jako tzv. pravé krušnohorské zboží až v Americe. 1873 byla v Králikách otevřena řezbářská škola. Její působení však nemělo vliv na domácí výrobu, a tak jen nepřímě ovlivňovala zvyšování úrovně sériově vyráběných králických figurek. Mezi dvěma světovými válkami nastal útlum masové produkce betlémů. Jedním z důvodů byla nabídka zaměstnání v textilních továrnách a strojních pilách. Po r. 1945 vyřezával figurky v celém kraji jen jeden výrobce. – Výrobní technologie nebyla složitá. Jako surovina se používalo měkké dřevo, nařezané do špalíků přibližné velikosti budoucích postav. Ve vřelé vodě se dřevo zbavilo smoly a po usušení bylo připraveno ke zpracování. Základními nástroji byly řezbářské nože různé velikosti. Ze špalíků se vyřezávala hlava, trup a nohy postaviček, ruce se přilepovaly. Na některé detaily oděvu se používal papír. Figurky malovaly ženy; po-

užívaly se temperové nebo olejové barvy jasných tónů (oblíbená byla zelená i odstíny fialové nebo růžové). Vzhled figurek se měnil jen málo. Jejich velikost se pro jednotlivé betlémové soubory pohybovala od 2 do 15 cm. Vedle biblických postav byla betlémská scéna zaplněna figurkami obyvatel měst i venkova různých profesí i společenského postavení.

Lit.: I. Göth: *Ueber Mährisch-schlesische Weihnachtsskrippen*. Deutschmährisch-schlesische Heimat 22, 1936, s. 29–31; N. Melniková-Papoušková: *Putování za lidovým uměním*. Praha 1941, s. 175–226; R. Jeřábek: *Valašské malované betlémy*. ČL 54, 1967, s. 333–342; H. Johnová: *Lidové betlemářství*. UŘ 1968, č. 6, s. 223–228; J. Bieberle: *Lidové umělecké řezbářství v Králově a okolí v 18.–19. století*. SM 22, 1972, s. 47–56; A. Karasek – J. Lanz: *Krippenkunst in Böhmen und Mähren*. Marburg 1974; V. Vaclík: *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*. Praha 1987; D. Daňková: *Příbramské jesličky*. Příbram 1991; L. Piperek: *Půjdem spolu do Betléma. Betlemářství východní a severovýchodní Moravy*. Rožnov p. Radhoštěm 1993; D. Sedláková: *Betlémy na Králicku*. In: Domácká výroba v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Měčín 2000, s. 85–88. [mm]

betlémské ovčičky, štedrovečerní zvyk, při němž vyvedl farář před půlnoční mší z kostela všechny děti a obecního pastýře, aby mečením a pobíháním napodobili stádo pasoucích se ovcí s beranem. Tato nápodoba *luhů betlémských*, doložená na počátku 19. stol. ve Velízi u Žebráku (Berounsko), vyzdvihuje význam faráře jako duchovního pastýře věřících. Vykazuje četné podobnosti se štedrovečerním obchůzkovým zvykem *honění stáda* (*honění stáda do Betléma, ovečky*), jenž měl zejm. prostřednictvím doprovodného hluku (práskání bičí, zvonění zvonci apod.) zabezpečit prosperitu chovu a ochranu domácích zvířat.

Lit.: A. Dostál: *Betlémské ovečky*. ČL 5, 1896, s. 585. [lk]

bibliografie [z řec.] a) zjišťování a popis zejm. publikovaných prací; b) soupis literárních prací podle určitého výběru. Úkolem národopisné b. je vyhledávání, evidence, zpracování a zpřístupňování bibliografických informací z etnografického oboru. 1825 vyšla česky v chronologicko-systematickém uspořádání první všeobecná registrující retrospektivní b. J. Jungmanna *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka*. 1849 vyšlo 2., rozšířené vydání, v němž je oddíl historie-národopis. Na ni navazuje J. V. J. Michl (1810–1862) dílem *Ouplný*

literturní létopis čili Obraz slovesnosti Slovianův nářečí českého v Čechách, na Moravě, v Uhřích atd., od léta 1825 až do léta 1837 I-IV. P. J. Šafařík vytvořil první speciální b. folklorní literatury, *Bibliografický přehled sbírek Slovanských národních písní* (ČČM 1838, něm. 1844, pol. 1857), soupis slavistických a litevských sbírek do r. 1838. – Česká národopisná b. se po pracích J. Jungmanna a P. J. Šafaříka dále rozvíjí. J. Polívka publikoval bibliografický přehled národopisné literatury ve *Wisle* 1888: *Folklorystyka czeska, przeglad bibliograficzny*. Přehled českých a slovenských národopisných příspěvků uveřejnil v časopise *Živaja starina* 1892: *Obzor trudov po češskoj etnografii za poslednee desjatiletie (1880–90)*. V *Národopisném sborníku československém* vyšla *Bibliografie tradiční literatury za rok 1896 a Tradiční, ústní literatury lidová na r. 1897*. Na přehledu české, slavistické a ostatní národopisné b. 1895–1896 (NSČ 1, 1897, 3, 1898) se podíleli E. Kovář, L. Niederle, J. Polívka, V. Tille a J. Zubatý (1855–1931). E. Kovář ve svém *Přehledu dějin folkloristiky do r. 1894* (NSČ 1, 1897) podal přehled o české a slavistické b. Pro první dva ročníky *Věstníku slovanské filologie a starožitností* sestavil J. Polívka národopisnou b. za l. 1900 a 1901, se zřetelem na slavistickou problematiku. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* přinesl 1895–1900 bibliografické přehledy národopisné literatury: československé tematické (1894–1896) se zde věnoval J. Polívka, na problematiku Němců v Čechách (1894–1899) upozorňoval A. Hauffen. Bibliografické přehledy slavistického národopisu obsahoval také *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* v l. 1903–1913 (od J. Polívky a A. Brücknera, 1856–1939). 1896 začala vycházet v Praze knižní řada *Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde* (A. Hauffen, G. Jungbauer). 1926 byl název změněn na *Beiträge zur sudeten-deutschen Volkskunde* a vydávání se přesunulo do Liberce. Součástí této řady byly národopisné bibliografie: A. Hauffen: *Einführung in die deutsch-böhmische Volkskunde nebst einer Bibliographie*. Prag 1896 (1); G. Jungbauer: *Bibliographie des deutschen Volksliedes in Böhmen*. Prag 1913 (11); E. Hobinka: *Bibliographie der deutschen Volkskunde in Mähren und Schlesien*. Reichenberg 1928 (18); A. Hauffen: *Bibliographie der deutschen Volkskunde in Böhmen*, Reichenberg 1931 (20), kde byli zastoupeni i čeští národopisci (F. Bartoš, K. Chotek, F. Roubík, Č. Zíbrt). Č. Zíbrt přispěl k národopisné b. pracemi *Bibliografický přehled českých národních písní. Seznam*

studii, starších sbírek rukopisných, sbírek tištěných, přehledů s vybranými ukázkami a podrobný abecední ukazatel písní, v knize uvedených i vůbec písní tiskem uveřejněných (Praha 1895). Obdobnou práci uveřejnil také v ČL (1896; 1897 *Dodatky*). Jeho *Literatura kulturně-historická a etnografická 1897–1898* (Praha 1898) byla přetiskem z ČL 7, 1898. 1900–1912 vyšla Zíbrtova *Bibliografie české historie*, která pokrývá období od počátku českých dějin do r. 1679 a je zde zastoupen národopis (od r. 1905 vycházela v *Českém časopise historickém*, za roky 1906–1914 ji zpracoval J. Kazimour). Součástí ČCH byly také samostatné publikace: J. Kazimour: *Bibliografie české historie za léta 1915–1919* (Praha 1922) a *Bibliografie české historie za léta 1920–1924* (Praha 1926); A. Filáček: *Bibliografie české historie za léta 1925–1926* (Praha 1929); S. Jonášová-Hájková: *Bibliografie české historie za léta 1927–1941* (Praha 1931–1951). Ve všech byl zastoupen národopis. – 1891 začal vycházet *Český lid*, kde byly uveřejňovány přehledy literatury: 1892–1894 *Referáty o spisech* (Č. Zíbrt, L. Niederle, R. Tyršová) a *Referáty o časopisech* (L. Niederle, D. Stránská, V. Tille, Č. Zíbrt), 1895 *Kritiky – referáty – literatura*. F. Pátek 1892 uveřejnil v ČL článek *Česká literatura folkloristická do r. 1890*. V l. 1893 a 1895–1897 vycházelo v jednotlivých ročnících ČL jeho pokračování (za l. 1891–1895; 1896 vyšly ještě *Dodatky* k r. 1890). 1898–1909 byl v ČL uveřejňován Pátkův přehled *Česká literatura lidovědná* (za l. 1896–1908). F. Košák (1870–1932) doplnil 1898 tento přehled soupisem *Česká literatura folkloristická do roku 1890. Doplňky*. Č. Zíbrt zavedl 1896 rubriku *Z ruchu národopisného*, kde referuje o knihách, časopisech a statích, 1897 *Příspěvky k bibliografii lidovědy československé* a 1898–1914 stať *Literatura kulturně historická a etnografická* (zahrnuje období 1897–1914). Po přerušení vycházel ČL opět 1924–1932, rozhojňen o rubriky *Literární přehledy* (1924–1925) a *Literární rozhledy* (1926–1932). Za zmínku stojí některé další bibliografické práce otiské v ČL: *Příspěvky k bibliografii českých písní* (B. Spiess, 1901), *Československá lidověda v cizích časopisech* (Č. Zíbrt, 1903), *Česká literatura lidovědná. Dodatek ku přehledům Ferd. Pátka* (J. Zítek, 1906), *Bibliografický výčet prací Kalouskových (1855–1908)* (J. Volf, 1908), *Literární rozhledy. Písňe* (Č. Zíbrt, 1928), *Literární rozhledy. Vánoční literatura* (Č. Zíbrt, 1929) a *Bibliografie prací Dra Čeňka Zíbrta* (A. Dolenský, 1932). 1946 byl ČL opět obnoven. Mimo

recenzovanou literaturu zde začaly každoročně vycházet bibliografické přehledy: 1954–1958 od L. Kunze *Bibliografie knižních publikací z etnografie, folkloristiky a krásné literatury se vztahem k národopisu* (za l. 1953–1957), 1960–1963 od V. Trkovské *Bibliografie knižních publikací z etnografie, folkloristiky a krásné literatury se vztahem k národopisu* (za l. 1958–1962), 1964–1969 od Z. Mišurce *Česká národopisná bibliografie* (za l. 1963–1968). Od r. 1963 byl přehled rozšířen o b. z časopisů a došlo k předmětnému třídění záznamů. 1970–1971 vycházely roční přehledy V. Trkovské *Česká národopisná bibliografie* (za l. 1969–1970), od Z. Mišurce *Výběrová bibliografie publikovaných etnografických a folkloristických prací akademika Jiřího Horáka* (1964), od J. Scheuflerové *Výběrová bibliografie publikovaných prací prof. dr. Karla Chotka* (1968) a od J. Vařeky *Anotovaná bibliografie etnografických a sociologických prací Josefa Voráčka* (1970). 1960 vydal L. Kunz *Soupis prací Zibrtova Českého lidu (1892–1932). Ročník 1–32, 1892–1932.* – Na roční bibliografické přehledy v ČL navázala řada samostatných publikací vydávaných od r. 1974 v pražském *Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd*. 1974–1983 vyšla *Česká národopisná bibliografie* (za l. 1971–1982) od V. Trkovské, 1984–1990 (za l. 1983–1989) od H. Müllerové, 1991 (za r. 1990) od J. Hrdé a H. Müllerové. 1995 vyšla v nové úpravě a česko-německé verzi *Česká národopisná bibliografie 1991* od J. Hrdé. Od r. 2000 začala tato b. vycházet v česko-anglické verzi za r. 1992 (2000), 1993 (2001), 1994 (2002) a 1995 (2003). Již v r. 1954 byla vydána retrospektivní b. od L. Kunze *Česká etnografie a folkloristika v letech 1945–1952* (Praha). Jde o základní studie z českého národopisu, překlady zahraniční etnografické a folkloristické literatury. Je zde zaznamenán přehled české národopisné b. (do r. 1945) a chronologický přehled bibliografických soupisů české etnografie a folkloristiky 1800–1952. Na tuto b. navázaly retrospektivní práce H. Müllerové *Česká národopisná bibliografie za léta 1953–62 I-II* (Praha 1976) a *Česká národopisná bibliografie za léta 1963–70* (Praha 1978). – Z velké množství národopisných bibliografií uveřejňovaných v dalších časopisech a sbornících i formou samostatných publikací je třeba uvést další tituly: v *Národopisném věstníku československém* 1908–1909 vyšla národopisná b. za roky 1905–1907. Je zde uveřejněna *Bibliografie prací prof. dra Niederla (1887–1914)* od A. Žaluda (10,

1915), *Soupis prací prof. Dra J. Polívky (1879–1918)* od J. Horáka (13, 1918), *Soupis prací prof. dra. Jiřího Polívky v letech 1918–1928* od J. Horáka (21, 1928), *Bibliografie Antonína Václavíka (2/35/)*, 1967) od R. Jeřábka. Ve *Zprávách společnosti československých národopisců* vycházela *Bibliografická příloha*: L. Kunz tu publikoval *Soupis literárních prací Josefa Vydry* (1959, č. 1), V. Karbusický *Soupis folkloristických příspěvků v hudebních časopisech ČSSR 1945–1959* (1960, č. 2) a *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Časopisech českého muzea 1827–1940* (1961, č. 3), A. a R. Jeřábkoví *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Museum Franciscum Annales 1895–1898 a v Časopise Moravského musea zemského 1901–1938* (1962, č. 4), R. Žatko *práci Výberová bibliografia ľudovej kultúry karpatskej na Slovensku* (1962, č. 5). Bibliografické přílohy obsahuje i *Věstník Národopisné společnosti československé při Československé akademii věd a Slovenskej národopisnej spoločnosti pri Slovenskej akademii vied*: A. Jeřábková a R. Jeřábek publikovali *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků v Časopise Matice moravské 1869–1943* (1964, č. 6), R. Jeřábek *Soupis etnografických a folkloristických příspěvků ve Sborníku Musejní společnosti ve Valašském Meziříčí 1884–1911* (1964, č. 7), R. Jeřábek a kol. *Bibliografii národopisných příspěvků v regionálních časopisech Moravského Slovácka* (1964, č. 8) a *Soupis národopisných příspěvků v regionálních časopisech Moravského Valaška* (1966, č. 9), J. Rousová a V. Svobodová *Soupis národopisných příspěvků v regionálních časopisech západní Moravy* (1967, č. 10). 1965 vyšel od L. Kunze *Soupis časopiseckých prací z Valaška a Záhoří 1884–1964*. 1968 vydal *Ústav pro českou literaturu ČSAV* monografickou publikaci M. Laiska (1923–1975) *Slavistické bibliografie vydané v českých zemích 1945–1967*, kde je přehled národopisných bibliografií. 1987 přispěl *Ústav lidového umění ve Strážnici* samostatným soupisem *Národopisné aktuality I–XX. Soupis příspěvků za léta 1964–1983* od R. Jeřábka. Od r. 1991 jsou nepravidelnou součástí *Národopisné revue* bibliografické přílohy prací významných českých etnografů a folkloristů (A. Václavík, R. Jeřábek, Z. Jelínková, J. Gelnar, O. Sirovátka, V. Frolec, J. Tomáš, J. Jech, J. Vařeka, J. Jančář, M. Ludvíková, J. Kramář, D. Stránská, H. Laudová). M. Pavlicová a L. Uhlíková sestavily b. *Národopisná revue 1990–2000* (Strážnice 2001). L. Tarcalová sestavila *Bibliografii lidových obyčejů I–II* (Uherské Hradiště 1989, 1995). 1992 vydalo brněn-

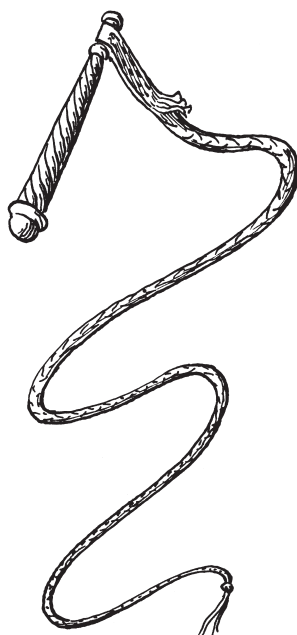
ské pracoviště ÚEF AV ČR od M. Války *Bibliografii národopisných příspěvků v časopise Vlastivědný sborník pro mládež župy olomoucké / Vlastivědný sborník střední a severní Moravy 1923–1938*. Další samostatnou publikací byla výběrová b. od J. Kubíčka (nar. 1938) a T. Kubíčka (nar. 1966) *Národopis na Moravě a ve Slezsku* (Strážnice 1996). Z tematicky zaměřených b., které začaly být sestavovány v *Etnologickém ústavu AV ČR*, vyšla výběrová b. *Kroj. Oděv. Oděvní doplňky. Krajka. Výšivka. Textilní techniky* (Praha 2001), kterou sestavila M. Holubová, a *Lidové léčitelství. Léčitelé. Alternativní medicína* (Praha 2003) od D. Motýčkové. – Mezinárodní národopisná bibliografie (pod názvem *Internationale volkskundliche Bibliographie. International folklore and folklife bibliography. Bibliographie internationale des arts et traditions populaires*) vychází od r. 1917 pod vydavatelem R. Habeltem v Bonnu. Uspořádání titulů je systematické, každý ročník obsahuje jmenný a věcný rejstřík. Poslední uváděný svazek je z r. 2001 za r. 1999, editorem je R. Alsheimer. Zastoupení zde má i česká národopisná b. *Výběr příspěvků z č. zemí* sestavuje R. Jeřábek, který je od r. 1969 členem autorského a redakčního kolektivu.

Lit.: J. Horák: *Národopis československý*. In: ČSV-Č; D. Stránská: *Přehled národopisné literatury československé*. In: Příručka lidopisného pracovníka. Praha 1936, s. 95–148; J. Drtina a kol.: *Základy bibliografie*. Praha 1965; R. Jeřábek: *Volkskundliche Bibliographie in der „slawischen Welt“*. In: *Internationale volkskundliche Bibliographien*. Spiegel der Wissenschaft Volkskunde/Europäische Ethnologie. Wien 1991; J. Hrdá: *Využití periodik při tvorbě národopisné bibliografie*. NV 13 (55), 1996, s. 127–132; J. Hrdá: *Národopisná bibliografie Čech, Moravy a Slezska*. In: *Národopisná ročenka*. NV 17 (59), 2000, s. 26–31; R. Jeřábek: *Europäische Ethnologie und Internationale Volkskundliche Bibliographie*. In: *Wissenschaftlicher Diskurs und elektronische Datenverarbeitung. Bericht über zwei Tagungen der Internationalen Volkskundlichen Bibliographie (IVB) in Amsterdam und Třešť. Bremen – Amsterdam 2000*, s. 30–45. [jh]

bič, nástroj k pohánění koňského, kravského nebo volského potahu. Sestává z bičíště, zhotoveného ze dřeva (líška, habr, hruška) nebo z bambusu, a z femínku (*šňůry, švihy*), uvázaného na horním konci bičíště přímo nebo pomocí poutka (*zábíčí, kroužku*). Na řemínku bývají poblíž bičíště uzlíky a barevný štrapec. Řemínek musí být dostatečně dlouhý, s uzlíky (několika suky) na volném konci, aby bylo snadné praskání b.,

pobízející tažná zvířata k rychlejšímu pohybu. Zesílená rukojeť bičiště umožňuje pevné uchopení b. K svátečním jízdám se používal b. s bičištěm zdobeným vyléváním mosaznými nýtky, vrubořezem. Bývá na něm monogram majitele i letopočet (konec 18. a 19. stol.). – Dobří hospodáři a kočí nepoužívali b. ke šlehání zvířat, ale k jejich pohánění lehkým dotekem a praskáním. Pro ovládnutí volského potahu se užíval silný býkovec (*karabáč*) s kratším bičištěm, při pastvě stáda dobytka jednodušší b. a k pohánění jezdeckých koní menší bičík. Dobrý b. byl pýchou kočího a býval i dárkem. – B. se objevuje ve výročních obřadech a zvycích, zvl. o Vánocích (hospodář praskáním v předvečer významných svátků vyháněl zlo od domu i od vsi) a v lidových rčeních (*jde mu to, jako když bičem mrská; upletl na sebe bič; má jazyk jako bič; bič boží*). – Formanský bič se skládá z pružné hůlky (bičiště) a švihadla (*špagátu*), většinou z koženého tenkého pásku o délce asi 120 cm. Formani nejvíce kupovali již hotové biče ve venkovských koloniálech, ale občas si je vyráběli i sami. Hůlka byla téměř vždy z rovného prutu z lískového keře, asi 150 cm dlouhého. Kupované biče musely být vždy upravovány, aby dobře *střílely*: na švihadlech se v různých místech dělaly suky a na vyzkoušená místa (především na konci) byly připevňovány různé přívěsky. Na formanských bičích byl oceňován i jejich vzhled, zejm. vyřezávaná a vybarvovaná bičiště. Často jim byla přisuzována i kouzelná moc. Bylo jim možno znehybnět konkurenční záprah, dovedly ale také donutit koně k převezení

nadměrně těžkého nákladu. – Pastýřský bič (*korbáč*) sestává z bohatě vyřezávaného držadla (*ručky*) o délce od 30 do 60 cm a z 400–700 cm dlouhé *šňůry* o kruhovém průřezu, pletené z mnoha pramenů tenké kůže nebo z konopných provázků. U ručky měla šňůra průměr až 5 cm a směrem ke konci se plynule zužovala. Její zhotovení bylo velmi náročné a zpravidla to ve vesnici uměl jen obecní pastýř. Ke konci 19. stol. byly do č. zemí pastýřské biče dováženy z Uher a staly se součástí sortimentu venkovských

Bič

a maloměstských obchodů se smíšeným zbožím. Ručky pastýřských bičů byly často zdobeny soustruženým kanelováním, vykládáním perletí, mosazí a stříbrem nebo olovem vylévanými ornamenty. Nejdražší pastýřské biče měly ručku opletenou ornamenty z tenkých kožených pásků. Ke zlepšení jejich zvuku při *praskání* měly na konci šňůry štrapec z koňských žíní nebo z konopných provázků. Pastýřský b. byl vždy opředen početnými pověrami. Čarovnou moc údajně způsoboval jeho zvuk nebo také *kouzelné* byliny ukryté v dutině ručky, popř. tajemné symboly na ní vyryté. Obecní pastýři (zejm. na vých. Moravě ještě v polovině 19. století) se v kontraktech, které podepisovali se zástupci obce na každou sezonu, museli mj. také zavazovat, že těmito prostředky budou vyhánět ze dvorů sedláků škodlivé kouzelné bytosti a že před nimi budou pomocí čarovného účinku biče chránit i svěřený dobytek. – Ostrý zvuk b. sice vyhovuje definici hudebního nástroje, avšak jako jednu ze dvou výjimek (spolu s Aeolovou harfou) jej nelze zařadit (podle žádné z užívaných systematik) do některé z nástrojových skupin organologie. V Hornbostel-Sachsově systematice hudebních nástrojů je nesprávně zařazen mezi aerofony, nemůže být však zařazen ani mezi idiofony. Zvuk, který způsobuje, vzniká několika způsoby. Buď švihadlo prudce udeří o bičiště, nebo švihadlo náhlou změnou směru švihnutí udeří samo o sebe, či jen při prostém švihnutí zasvítí vzduch kolem švihadla nebo při rychlé změně pohybu konce švihadla narazí jeho konec na vzduch, který rozkmitá. – Stylizovaný bič patří k rytmickým nástrojům symfonického orchestru. Jde o idiofon složený ze dvou prvků s dřevěnými rukojeťmi, která jsou na jedné straně spojena kouskem kůže nebo pantem. Jejich prudce vedeným nárazem o sebe vznikne praskavý zvuk, podobný zvuku biče.

Lit.: L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974, s. 97–98; I. Mačák: *Dědičstvo hudobných nástrojov*. Bratislava 1995, s. 30–31. [zt + pk]

bidélka, dvě rovné volné smrkové (jedlové) tyče zbavené kůry, které sloužily na přenášení ovesných, popř. žitných snopů z blízkých polí do domu v rozptýleném osídlení na Valašsku. Podle terénu, délky cesty a velikosti snopů se volil počet b. (zdvojovala se) a síla tyčí, dlouhých 3–3,5 m. B. se užívala vždy v páru. Položila se vedle ostrví, na nichž se obilí sušilo, a to rovnoběžně a v menší vzdálenosti, než byla délka snopů. Snopy se kladly střídavě hlavou a spodkem na obě tyče. Na jeden náklad se vešly snopy až ze dvou ostrvů, tj. 30–40 ovesných snopů. Někdy se náklad lehce přivázal konopnou šňůrou. B. se

používala v nerovném, kopcovitém terénu, kde smyky a jiné dopravní prostředky nevyhovovaly. Na Valašsku (Zděchov, Podtáté ve Velkých Karlovicích, Nový Hrozenkov) snášely náklady většinou ženy, řidčeji muži, kteří používali delší tyče a nosili větší náklad.

Lit.: L. Baran: *Ke studiu smyků a saní na Valašsku*. Val. 1, 1952, s. 57–66. [lb]

bigamie, dvojženství – manželství muže se dvěma ženami; zvláštní případ polygamie. Kanonické právo b. zakazovalo a zakazuje. Z něho přešel její zákaz i do právního řádu jednotlivých evropských zemí. Přesto nikdy zcela nevyvymizela. Měla ovšem podobu b. skryté, podmíněné zpravidla zatajením prvního sňatku. V katolických zemích byla často způsobena nerozlučitelností manželského svazku. Po faktickém rozpadu manželství uzavíral manžel nový sňatek, samozřejmě se zatajením sňatku prvního. Podle kanonického práva byl tento druhý sňatek neplatný, navíc byla b. trestná. Ve středověku a v počátcích novověku vznikaly četné případy údajně i skutečně b. (a z nich plynoucí spory před církevními soudy) v důsledku tehdejší nejasné definice manželského slibu. Tento nedostatek odstranil v katolických zemích teprve tridentský koncil 1563, který proti staršímu smluvnímu chápání sňatku položil důraz na svatební obřad konaný za přítomnosti faráře ve farnosti snoubenců, nařídil evidenci sňatků v matrikách a zakázal tajné sňatky. B. se ovšem objevovala i později. V raném novověku v č. zemích napomáhaly jejímu rozšíření i panující nevolnické vztahy: uprchlí nevolníci, ochotně přijímaní novými vrchnostmi, zakládali v novém bydlišti nejen novou hospodářskou, ale i rodinnou existenci. Příležitost k b. dávala rovněž velká kolonizace do zámoří v 19. století.

Lit.: J. Klabouch: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962; K. Malý a kol.: *Dějiny českého a československého práva do r. 1945*. Praha 1997. [em]

bílá paní, bájně zjevení ženy, zařazované mezi noční přízraky; neklidná duše, která v hrobě nenachází pokoje, jindy kající duše nevině zavražděné ženy, předzvěst smrti, někdy také ochránkyně rodu. Zvěstuje štěstí a neštěstí, pečuje o šlechtické děti v rodových sídlech; trestá škůdce rodu. Pověsti o b. p. se zařazují i mezi tzv. omína (předzvěsti). B. p. jako patronka šlechtických sídel je patrně německého původu, do Čech a na Moravu se dostala asi v 16. stol. Bílé paní se zjevovaly na neobydlených místech a na místech neblahých událostí, projevovaly se jako strážní duchové pokladů, jako zakleté bytosti apod. Šlo o personifikaci přírodních jevů a snad i o víru v existenci duší. B. p. patří k pověstem

o mrtvých, jde o mnohé podoby revenantů; má i věštebný charakter. Ve východomoravské tradici se v podobě bílé ženy zjevuje smrt (je nezvykle vysoká, bývá dovezena povozem na svatbu nebo donesena na zádech před dům umírajícího). Pověsti o b. p. nejsou specificky českým jevem ani nejsou vázány jen na sídla rodů spřízněných s Rožmberky. O b. p. se vypráví také v záp. Evropě, ve Velké Británii a ve Francii. V Německu je známá b. p. z rodu Hohenzollernů. Pověsti o b. p. se vyskytují i v Polsku. V Čechách a na Moravě se b. p. nejčastěji zjevovaly na Cornštejně, Valči, Konopišti, Landštejně, Perštejně, Rožmberku, Karlštejně, v Českém Krumlově, Žlebech, Telči, Třeboni aj. Nejznámější je zjevování b. p. na zámku v Jindřichově Hradci. Výklad této pověsti byl až do poloviny 19. stol. ovlivněn dílem B. Balbína *Miscelanea historica regni Bohemiae* (1679), kde napsal, že b. p. Vítkovců Perchta je duchem Perchty z Rožmberka (1429–1476), která se po bezdětném manželství stala vychovatelkou domnělých sirotek Menharta z Hradce (asi 1390–1449). Po své smrti vystupovala jako ochranný duch rodiny pánů z Hradce a také pánů z Rožmberka. G. Jungbauer soudil, že vzorem pro b. p. byla hraběnka Kunigunde v Orlamunde (zemř. 1351). Pověst vypráví, že se z lásky k norimberskému purkrabímu Fridrichu v. Hohenzollern stala vražednicí vlastních dětí. Její duch údajně obcházel na Plassenburgu v Horní Falci, postupně se objevovala i na ostatních sídlech Hohenzollernů, např. v Bayreuthu a Berlíně. Od 16. stol. byl s Hohezollerny spřízněn rod Rožmberků. 1561 se Vilém z Rožmberka (1535–1592) oženil se Sofií, dcerou kurfiřta Joachima II. z Brandenburku (1505–1571). Podle Jungbauera se tato pověst mohla v j. Čechách rozšířit prostřednictvím Vilémovy manželky a jejího služebnictva, ale také se mohla připojit k pověstem již dříve tradovaným. B. Balbín čerpal ve svém díle z předchozích zpráv i z ústního podání. Perchta z Rožmberka pečovala rovněž o to, aby bylo na Zelený čtvrtek dodržováno hoštění chudých sladkou kaší. Jméno Perchta má určitou souvislost se zvykoslovnou bytostí. Obchůzky *percht* byly vázány na vánoční období. Perchta, mytická bytost z germánského podání, obcházela v období kolem Tří králů hospodářství a dohlížela na jeho chod. Na tuto souvislost poprvé upozornil J. Grimm (1785–1863). Zde lze postihnout i jádro pův. numinózních pověstí.

Lit.: J. V. Grohman: *Sagen aus Böhmen*. Prag 1863; F. Wollman: *Pověst o bílé paní v literatuře a tradicích českého lidu*. NVČ 7, 1912, s. 145–180, 193–210; G. Jungbauer: *Deutsche Volkskunde mit besonderer Berücksichtigung der Sudetendeutschen*. Brünn – Prag – Rei-

chenberg 1936; D. Klímová: *Katalog horňáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972. [bš]

Bílá sobota, poslední den Svatého týdne, den sváteční a přelomový, kdy křesťané očekávají vrcholný akt Velikonoc, zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Klíčovým časem, dělicím obřadní formou Svatý týden a Velikonoce, je první zvonění v kostele (při Gloria slavnosti Vzkříšení): sem se také podle pramenů z 2. poloviny 19. stol. soustředily lidové obyčeje svatého třídění. Doba prvního zvonění se změnila s církevními reformami, které Vzkříšení navracely původním nočním hodinám nebo alespoň času po západu slunce. Název B. s. je odvozen od bílého roucha novokřtěnců, kteří ve středověku při velikonoční vigílii přijímali křest. Církevního původu je též staročeské označení Veliká sobota (od Veliké noci). Na B. s. doznívá řád a tradice Svatého týdne a svatého třídění: zákazy prací, půst a lidové obyčeje očištění a ochranného významu konané prostřednictvím vody, ohně a hluku. V pramenech 19. a 20. stol. je na B. s. doloženo obřadní umývání pramenitou vodou (sněhem, ojedinelé mlékem), zažihání ohně, spalování smetí, hlučení k vypuzení havěti z domu, tlučení na kapsu, cinkání penězi a klíči a zvl. třesení stromy za příští úrodu. Tyto úkony posvěcovala doba konání: ráno před východem slunce a čas prvního zvonění v kostele. B. s. je posledním dnem *hrkáni chlapců*, spojeného s obchůzkou a vybíráním odměny. B. s. je také posledním a ojedinelým dnem *vyhášení smrti*, na Valašsku *vyhášení (věšení) kysela*. Pod tímto názvem, který vyjadřoval konec půstu (*kyselo, kyselica* jako postní pokrm), chápali lidé výstřelky mládeže spojené místy s veřejnou kritikou nepořádných rodin (vytahování hospodářského nářadí na střechu, na strom, ojedinelé též věšení mužské figuríny na strom jako znamení konce zimy). Další skupina obřadů a obyčejů je spjata s církevním životem. Na velkopáteční katolickou tradici navazuje *blídání božího hrobu, střídání stráží u božího hrobu*, ojedinelé jsou zmínky o nočním obyčejí žen: *hledání Ježíše*. S B. s. je spojeno svěcení ohně, vody, částečně pokrmů; díky historickým zprávám o sporech mezi husity jsou v Čechách obřady svěcení na B. s. doloženy v 1. polovině 15. stol. Vrcholem B. s., Svatého týdne i liturgického roku je slavnost Vzkříšení. Proto má na B. s. základní význam symbolika světla (ohně, svíce) spojená s velikonoční myšlenkou zmrtvýchvstalého Ježíše. Církev už v 8. stol. přijala do své soustavy lidovou tradici jarních ohňů. Její pozůstatky dokládají v č. zemích jen ojedinelé zprávy o zakládání ohňů na kopci nebo na zahra-

dě na B. s. před východem slunce (Valašsko) a v čase pašijí (Slovácko). Katolická mešní liturgie začíná na B. s. zapalováním a svěcením tzv. nového ohně, který se zažihá křesáním pod širým nebem u kostela (na jeho východní straně, na hřbitově). V ohni se spalují zbytky svěcených olejů (v některých krajích je doloženo též spalování jívových ratolestí a křídý, soli, tj. všeho z tzv. tříkrálového daru), od nového ohně se pak zapaluje a svěťí paškál. K církevnímu svěcení ohně se připojil lidový obyčej přinášet ke svěcení dřevo (polínka nebo lískové, březové, klokočové či osikové hůlky, ve vinařských krajích též vinohradnické kůly) a celý obřad dostal lidový název *pálení Jidáše (Jidášův oheň)*. Z. Winter dokládá v Čechách církevní pálení Jidáše v 16. stol., a to i u protestantů. Užívalo se také označení *Jidášova brada* (koudel namotaná na tyči, trčící z kazatelny jako znamení pomíjivosti světa). Podle pramenů z 19. a 20. stol. vyráběli hospodáři ze svěceného dřeva křížky (*Jidášovo dřevo, Jidášovy křížky*), které spolu s jívou ratolestí zapichovali do polí nebo též zastrkovali za krov, aby pole a dům ochránily od škody (hromu, blesku, krupobití). Stejnou funkci plnily zbylé oharky nebo uhlíky ze svěceného ohně; házely se do studny, po poli, do nového džbánů s vodou (léčivý prostředek, nápoj dobytku). Obyčeje se svěceným dřevem umočňovalo vykropování polí, domu, hospodářských prostor a dvora svěcenou vodou (ojedinělý je lidový název *Jidášova voda*). K rituálu B. s. patří pečení obřadního pečiva (mazanců, beránků). Noc z B. s. na Boží hod velikonoční byla v lidové tradici časem veřejného projevení často skrývaných milostných vztahů, které prozrazovaly *chodníčky lásky*, cestičky vysypané řezankou (popel, pískem, pazdeřím, kukuřičným šustím aj.) a vykropené vodou nebo vřánem mezi domy zamilovaných.

Lit.: J. K. Hraše: *Jidášovy kříže*. ČL 5, 1896, s. 584; J. Michal-Dvorecký: *Ze života malého Slovácka*. Vlast 20, 1903/1904, s. 608–609; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959. [vf]

bilingvismus [z lat.], dvoujazyčnost – jazyková situace, v níž jednotlivci nebo skupiny střídavě používají dvou (nebo více) odlišných jazyků na úrovni jazyků mateřských. Mají-li oba jazyky totéž postavení, ať v myslí uživatele, nebo ve společenství, mluví se o b. ve vlastním slova smyslu. Naproti tomu má-li jeden z jazyků sociálně a politicky nižší status, hovoří se o diglosii, jež se v původním pojetí C. A. Fergusona (1921–1998) vztahuje pouze na dvě variety jednoho jazyka, koexistující v rozsahu celé řečové komunity (francouzština a haitská kreolština, spisovná a hovorová arabština). Etnologicky je dů-

ležitý skupinový či sociální b., jenž nemusí znamenat dvoujazyčnost všech členů společnosti. Ve skutečnosti většina příslušníků oficiálně vyhlášené mnohojazyčné země může být monolingvní, neboť odlišné jazyky jsou teritoriálně odděleny víceméně stálými hranicemi (Belgie, Švýcarsko). Skupinový b. (multilingvismus) je běžným jevem a většina států světa vykazuje více než jeden jazyk na nativní úrovni. Je to přirozené: celkový počet jazyků je asi pět tisíc, zatímco států světa je kolem dvou set. Sociální b. je pravidlem v hraničních oblastech buď proto, že dochází ke stálé komunikaci, nebo proto, že původní jazykové kontinuum bylo svévolně přerušeno politickými hranicemi. Dobrým příkladem může být románské jazykové kontinuum sahající od Portugalska po Itálii.

Lit.: C. A. Ferguson: *Diglossia*. Word 15, 1959, s. 325–340; J. A. Fishman (ed.): *Advances in the Study of Societal Multilingualism*. The Hague 1978; F. Grosjean: *Life with Two Languages*. Cambridge 1982; K. Hakuta: *Mirror of Language: The Debate on Bilingualism*. New York 1986; V. Soukup: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994, s. 204–206, nové vyd. 2004, s. 566–569; Z. Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha 1996 (ČL 83, 1996, suplement), s. 80–82, 120. [fv]

biologie folkloru viz ekologie folkloru

biřmování [z lat.], římskokatolický církevní obřad potvrzující příslušnost k církvi přijatou při křtu, tradičně označovaný jako svátost křesťanské dospělosti. Výraz je z latinského *firmo* (upevňuji, posiluji). – Způsob udělení této svátosti a její výklad se v průběhu vývoje měnily. V raně křesťanském období následovalo b. hned po křtu, který se udílel dospělým. Zhruba od 6. stol., kdy se ve větší míře začali křtít novorozenci, se b. uděluje zpravidla ve věku 7–14 let. Při b. přijímá biřmovanec za asistence biřmovního kmotra jméno, jež má být odlišné od jména křestního. B. uděluje obvykle biskup celé skupině biřmovaných. Jedním ze stěžejních aktů obřadu je pomazání čela biřmovance křížem (směsí olivového oleje a balzámu) a prosba o seslání Ducha svatého. Do 1. světové války se biřmovanci často účastnili b. ve slavnostních průvodech se svíčkami v ruce, ve vesnických farnostech biskupa slavnostně vítala obecní či městská rada a učitelé. V rodině biřmovance obvykle proběhla větší či menší slavnost spojená s jeho obdarováním biřmovními kmotry. V protestantských církvích je obdobou b. konfirmace, v pravosláví *myropomazání*.

Lit.: F. Dölder: *Das Sakrament der Firmung*. Wien 1906; J. R. Tretera: *Církevní právo*. Praha 1993. [vsch]

biskvit viz bělnina

bižuterie, drobné ozdoby oděvu vytvořené z levných materiálů, často domácího zhotovené. V lidové kultuře jsou to knoflíky, sponky, korálky, umělé kytice nebo součástky spojené s obřadním oděvem jako svatební čepení, mládenecké a rekrutské kytice ad. V mnohém b. souvisí s lidovým šperkem. Vedle toho výroba skleněné b. patřila v 19. stol. k rozšířeným formám domácí práce. – Knoflíky byly přirozenou a nutnou součástí oblečení, ale měly i výzdobnou funkci. Výrobky z 18. a 19. stol. patří k jednoduché šperkařské práci: zachovala se řada litých knoflíků (různě tvarovaných, zdobených ražbou) i knoflíky vytvořené z dobových mincí zdobených vsazeným sklíčkem s přiletovaným drátěným poutkem. Přisívaly se k mužským vestám, větší ke kabátům. Také na ženských krojích z počátku 19. stol. byly zajímavé práce tohoto typu, např. háčky z roztepaného drátu nebo spínátka ze dvou knoflíků spojených řetízky. Mužské kabáty dostaly v průběhu 19. stol. hladké mosazné knoflíky (kabát s vestou a kabátkem z Plzeňska, kde jsou kolem okraje celé řady lesklých knoflíků). Ženské oděvní součásti vyžadovaly drobnější knoflíky a dekorativnější styl b. Existovalo mnoho drobných knoflíčků ze skla a porcelánu nebo vsazených do plechových manžetek v různých barvách a tvarech. Knoflíčky se často užívaly nejen k zapínání, ale vytvářely ozdobu oděvu; byly běžným tržním a pouťovým zbožím. Podobné bižuterní ozdoby sloužily i jako dekorativní špendlíky, které vystřídaly starší litá a tepaná spínátka u límce ženských košil. Např. na Chodsku se v 2. polovině 19. stol. začalo užívat levných pouťových spínátek z foukaných skleněných korálků (*blunky*). – Také čepení prodružíce se vytvářelo z foukaných korálků, plíšků a umělých kytic. Tyto slavnostní úbory hlavy nelze jako celek řadit mezi b., ale uvedené kupované prefabrikáty byly jejich součástí a často základním materiálem. Podobně tomu bylo i u mládeneckých ozdob, rekrutských kytic, ozdob na klobouk z umělých kvítků a skleněných perliček. – Náhrdelníky náležely k samostatným bižuterním doplňkům. Levné a domácí pracované byly korálky navlékané ze skleněných perliček, hl. červených barev, ale i oblíbených *foukanic* s leskem zlata a stříbra. Podobné levné náhrdelníky provázely řadu českých krojů jako součást dívčího oblečení. Zvláštností jsou náhrdelníky na Doudlebsku, vytvořené z koření hřebíčku a skleněných foukanic. Šlo nejen o ozdoby oblečení, ale zároveň o voňavou kosmetiku. – Jehlice do účesu jako bižuterní ozdoby se domácí

vyráběly z různých drátků a korálků. Výrazné byly v oblasti Mladoboleslavská *trěslice*. Lze je řadit ke šperkařské práci, avšak technikou a materiálem jsou amatérské. Vytvářely se z mosazného drátu nahoře stočeného do velkého oka. Na něm byla napnuta vlákna jemně stáčeného drátku a pak přivěšeny pohyblivé korálky a flitry (v účesu se při pohybu třásly, odtud název ozdoby). Několik takových jehlic si družice zabodla na temeni do účesu a celek vytvořil dojem křehké korunky. Podobně vznikaly i jiné jehlice a ozdoby. – Sponky z tepaných drátků a korálků se vytvářely také domácky, např. ke šněrovačkám v Podkrkonoší. Mosazný drát se stočil do háčku a očka, celek se pro zpevnění roztepal a zpevnil obtočením drátku, na němž byly navlečeny korálky. Vznikla účelná ozdoba přepínacího pásku šněrovačky. – Mezi cetky a oblíbené bižuterní zboží lze počítat i dětské prstýnky se skleněnými káminky, sponky a jehlice do vlasů se skleněnými korálky a kytičkami z lisované barevné hmoty, kytičky z vosku, dětské korálkové náramky a další obecně rozšířené drobnosti, které levným a jednoduchým způsobem dekorovaly a doplňovaly lidový oděv. – Výroba b. byla charakteristicky odvětvím domácí výroby v okolí Jablonce n. Nisou, na Hořicku i jinde. K rozvoji výroby došlo od 1. poloviny 19. stol. Nejstarší formou b. byly skleněné perly, lisované perly se vyráběly až od 2. poloviny 19. stol. v souvislosti se zavedením výroby černého skla. V 80. letech 19. stol. počíná produkce skleněných náramků. Od konce 19. stol. se podomácku přestaly zhotovovat skleněné korálky (po zavedení strojové výroby se nejdéle udržely na Semilsku). Většina výrobků šla na zahraniční trhy (Evropa, Indie, jihových. Asie a Dálný východ, Afrika, Amerika).

Lit.: K. Kverka: *Perlařství. Český domácí průmysl v Podkrkonoší*. In: Zpráva o činnosti Průmyslového muzea Podkrkonošského v Hořicích za rok 1905 a 1906. Hořice 1907; E. Domlivil: *Knoflíky a spony moravských Valachů*. Zprávy Waldesova musea 3, 1918, s. 48; F. Bílek: *Perlařství v našem kraji*. Pod Zvičinou 8, 1932/33, s. 86–88, 93–95; B. Šotková: *Kroj mladoboleslavský*. In: Šijeme kroje. Praha 1940; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; H. Johnová: *Sponky jako součást lidového oděvu*. SN 6, 1958, s. 3–126; J. Orel: *Perleťové spony k valašskému kroji*. Val. 10, 1966, s. 36–42; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 43, 46, 58; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 21–25. [j]

Blaník, vrch nedaleko Vlašimi proslulý národní pověstí, jejímž jádrem je mezinárodní motiv *spící vojsko v hoře*. Jedná

se o dvojkopec u obce Louňovice, velký a malý B. Je spojen s postavou knížete Václava (asi 907–935). V evropské tradici se s motivem vojska v hoře spojují významné historické osobnosti: v románských zemích král Artuš (6. stol.), v germánských zemích Fridrich Barbarossa (kolem 1125–1190), u jižních Slovanů králevic Marko, u Slovinců král Matyáš, v Polsku sv. Jadwiga (Babia góra) a v Tatrách Boleslav I. Chrabrý (966 n. 967–1025). Na Slovensku je opředen pověstmi kopec Sitno, v Německu Kyffhäuser. – Tradice o vojsku v hoře není v Čechách omezena jen na B., vztahuje se i na řadu výrazných regionálních lokalit, jako je Oškobrh na Poděbradsku (*Paměti F. J. Vaváka*), Turov na Náchodsku, Svídník na Tábořsku a podle T. Vernalekna (1812–1907) i hora Říp (*Georgsberg*), Radhošť, Buchlov ad. V B. odpočívá vojsko sv. Václava, aby přišlo zemi na pomoc, až s ní bude nejhůře; někdy se hovoří o zbrojnoších Zdeňka Zás-muckého (1. polovina 16. stol.), který se sem uchýlil po ztracené bitvě nebo prchal před trestem za zabití soka. Podle obecných představ se vojsko v určitý výroční den na blízké louce cvičí v boji. Důkazem přítomnosti vojska v hoře je pramen tryskající na úpatí, který bývá rmutný, protože v hoře jsou ustájeni koně. Podle lokální pověsti spatřil vojsko na louce svědek, který poblíž pásal nebo konal nějakou selskou práci; dívku, která tu žala trávu, zbrojnoš poprosil, aby přišla rytířům poklidit: vrátila se z hory ne za den, ale za rok. Po roce se vrátil i pastýř, který zde hledal zbloudilou ovci, a také kovář, jenž je požádán, aby nově okoval rytířům koně. Za odměnu dostane smetí či koňské kobližky, zklamán je vysype z pytle na zem, doma nalezne na dně zbytek proměněný ve tři dukáty. Námět o Z. Zás-muckém podle německé předlohy zpracoval a 1799 vydal jako knížku lidového čtení V. M. Kramerius, V. K. Klicpera (1792–1859) napsal o B. divadelní hru, B. Smetana (1824–1884) vřadil jako jeden z národních symbolů symfonickou báseň *Blaník* do cyklu *Má vlast* (1874–1879). Také v Polsku je spící vojsko v hoře oblíbeným námětem (50 variant, shodně s českou tradicí o cvičícím vojsku, o kováři a o pastýři, který hledal zatoulané dobytče). Námět pojali do svých souborů oba nejvýraznější popularizátoři českých národních pověstí, A. Jirásek i A. Sedláček (1843–1926). – Na začátku 50. let 20. stol. zachytila výzkumná skupina folkloristů v Louňovicích svérázný ohlas podání proroctví slepého mládence o poslední bitvě. Má se konat mezi oběma Blaníky a mělo by jí předcházet zjevení vosatého kněze. 1945 prý k tomu bylo blízko: ustupovalo tudy německé vojsko a v okolí shodou okolností jeden kněz kvůli kožní

chorobě požádal o dispenz, aby se nemusel holit. V obci znali také tradici o rmutné vodě v blanickém prameni.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): PBL 8256; L. G. Thormunk: *Illustrierte Chronik von Böhmen I*. Praha 1853, s. 834; T. Vernaleken: *Mythen und Bräuche des Volkes in Oesterreich*. Wien 1859, s. 109, 112, 116; *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816*. Vyd. J. Skopec. Praha 1907–1938, II/1, s. 58; V. Tille: *Soupis českých pohádek II/2*. Praha 1937, s. 439–444; J. Jech – D. Rychnová: *Předvýzkum lidové prózy ve východní polovině Čech*. ČL 42, 1955, s. 61; A. Jirásek: *Staré pověsti české*. Praha 1956, s. 260–263; A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972. [dk]

Blatácko viz jihočeská Blata

Žena v blatském kroji. 2. polovina 19. stol.

blatský kroj, lidový oděv bohaté zemědělské oblasti, charakteristický barevnou výšivkou s množstvím aplikací. Jeho vrcholné vývojové stadium spadá do 50.–70. let 19. stol., v aktivní podobě se udržel do 90. let 19. stol. Nosil se v obcích mezi Soběslaví a Hlubokou n. Vltavou. Hranici s krojem tábořským tvořila Planá n. Lužnicí, Doubí a Želeč na severozápadě a na severovýchodě německá enkláva v okolí Jindřichova Hradce. Směrem k Třeboni byl přechod plynulý, protože zdejší kroje (dříve zaniklé) měly velmi podobný charakter. Úrodná soběslavská Blata vytvořila podmínky pro vznik osobité lidové kultury, projevující se v materiální oblasti hl. v architektuře a kroji. – Zbytky původních archaických forem kroje se nejdéle uchovaly v obřadní úpravě ženské hlavy. Nevěsta

Lidové typy z okolí Jindřichova Hradce. Konec 19. stol.

a družičky měly vlasy spletené a stočené v týle a pokryté *prostředkem*, hedvábnou látkou s aplikacemi a zrcátky. Kolem prostředku se ovinul *pentlík*, stuha vyšitá dracounem, a ze stran se do vlasů zapíchaly jehlice s ozdobnými hlavicemi. Kolem čela byla převázána široká černá stuha. Na temeno hlavy se připevnila *korunka*, malý košíček plný tzv. třesutého zlata a umělých kvítků. B. k. zachoval výjimečný způsob sváteční úpravy hlavy mladé ženy v prvním roce po sňatku. Na měkký čepce renesančního tvaru, lemovaný kolem obličje krajkou, se přes čelo vážala *rouška*, stuha pokrytá kovovými aplikacemi, a na ni *zavíječka*, plna obdélného tvaru zdobená jednodušší výšivkou, upravená kolem tváří do bohatých záhybů. Po roce mladoženka odložila *zavíječku* a nahradila ji čtvercovou plenou. Blatská plena z 2. poloviny 19. stol. měla značné rozměry (až 240 × 220 cm). Nosila se s cípy překříženými pod bradou a svázanými na temeni, aby mohla dobře vyniknout barevně sladěná výšivka s dominujícím motivem kulatého květu, postupně doplňovaná korálky a flitry. Nejmladší kusy mají výzdobu až přebujelou. V polovině 19. stol. se plena stala součástí dívčího svátečního kroje. Nosila se ve stejné úpravě (ovšem bez čepce), vázaná přes *vínek*, tj. širokou černou stuhu posítenou skleněnými korálky. K všednímu kroji ženy už od 40. let 19. stol. nosily obvykle velké tištěné šátky s barevnými okraji, vázané v týle. Sváteční košile měly

vyšité náprsenky a balonové rukávy, které byly od 70. let 19. stol. nahrazovány hladkými úzkými rukávy válcovitého tvaru. Živůtky měly počátkem 19. stol. výrazně empírový, vysoko posazený pás a šněrování přes podložku (*punt*). Postupně se prodlužovaly a klasická forma blatského živůtku (*lajbliku*) přesahovala na boky okrajem tvarovaným do kulatých zubů. Všední sukně se šily z domácích pláten a kanafasů. Ke svátečnímu kroji v 1. třetině 19. stol. patřily

Mladí manželé v blatských krojích (podle J. Mánesa). 1. polovina 19. stol.

sukně z vlněných nebo polovlněných látek. Byly oblíbeny tóny fialové, černé, zelené a modré. Okraje lemovala hedvábná stuha *baborka*. Paleta materiálů i barev se postupně obohatila a lemovací stuha se rozšířila a posunula asi do výšky kolen. Pracovní zástěry se šily z domácích pláten, sváteční byly hl. bílé, zdobené podobně jako pleny, nebo z barevného hedvábí. Plocha zástěry se postupně zmenšovala. Její nejmladší formou jsou *jazyčkové fěrtochy* se zaoblenými rohy, zdobené i aplikací z rybích šupin. Kabátky vdaných žen byly jako ve většině oblastí pův. upnuté ke krku, s úzkými rukávy, v tlumených odstínech soukenných látek. Asi od poloviny 19. stol. je nahradily obvyklé špenzry. Do výstřihu kabátků, špenzrů i živůtků se vkládaly barevné hedvábné šátky. Punčochy zachovaly téměř do zániku kroje červenou barvu. Nosily se k nim nízké rokokové *pantoflíčky*. – Pro mužský sváteční kroj vrcholného období jsou typické *župany*, dlouhé, od pasu rozšířené kabáty ze světlého, později zeleného sukna (i z domácího plátna). V zimě se nosily *malované kožichy* posítené pestrými řemínky. Starší vesty byly upnuté a dlouhé, koženky žlutavých barev výrazně široké, volné. Původní modré punčochy a střevice nahradily punčochy bílé a holínkové boty. Starší generace měla dlouho v oblibě černé *širáky* a válcovité *beranice* s mašličkami po straně. Ke sváteční vyšívání košile se nosil barevný šátek na krku. Mužský b. k. byl od 60.–70. let 19. stol. vytlačován běžným městským oděvem.

Lit.: F. Lego: *Kroj a vyšívání lidové na Blatech*. ČL 6, 1897, s. 149–152; 7, 1898, s. 152–154; A. V. Novotný-Kolenský: *Velká Blata*. ČL 14, 1905, s. 117–118; E. Fryšová: *Ornament jihočeský*. Kolín 1902; M. Prunerová: *Táborsko v minulosti a přítomnosti*. Tábor 1940; E. Fryšová: *Jihočeská Blata*. Praha 1913; M. Prunerová: *O starém kroji lidovém u nás*. In: Jubilejní sborník městského musea v Soběslavi 1897–1947. Soběslav 1947, s. 42–53; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 173–185; A. Skálová: *Blatský kroj*. ČL 4, 1949, s. 73–84; J. Langhammerová: *České lidové kroje*. Praha 1994, s. 79. [iš]

blázen, duševně chorý, choromyslný – člověk trpící duševní chorobou; v pospolitém životě ten, kdo se svými činy či ústními projevy odchyluje od obecně přijímané normy. Pro b. je řada hovorových synonym: nerozumný, pošetilý, bláhový člověk, bláhovec, bloud, cvok, pošetilec, magor, člověk potřeštěný, potrhlý (pro něco přemrštěně horující), šašek, figurka atd. Blázni byli též označováni jako *lidé boží* (tj. osoby, které nemocí pozbyly rozumu nebo nedospěly k jeho obvyklé míře). Pojmenování odráželo

i vztah ostatních lidí k těmto jedincům. Chovali se k nim šetrně a vlídně, snažili se je neurážet, a když je zvl. děti obtěžovaly příliš dotěrně, brali je v ochranu. Blázni tak požívali zvláštních ohledů.

Lit.: V. Řezníček: „*Lidé boží*“ na *Náchodsku*. ČL 20, 1911, s. 161–168. [ka]

Blažej, vl. Blasius (umučen 316 Arménie), biskup a mučedník, světec (3. 2.). Lid. se nazývá též Blažek. Je jedním ze *Čtrnácti pomocníků v nouzi*, uctíváný jako patron řady řemeslníků (obuvníků, krejčích, tkalců, koželuhů), lékařů a obchodníků, jako významný agrární patron (zejm. domácích zvířat, počasí) i ochránce proti řadě nemocí (bolestem krku a zubů, kašli). O starobylosti jeho kultu v Čechách svědčí např. stáří patrocinií kostelů v Olomouci, Plzenci a jinde. – Liturgické oslavy dne památky sv. B. byly provázány svěcením a obětováním svící, žehnutím vody, vína, chleba a od 16. stol. svatoblažejským požehnáním, *blažejem*. Den sv. B. se světil jako poloviční svátek, věřící se zdržovali těžších prací a přadleny předení. – Jeden z nejrozšířenějších patronátů v lidovém prostředí, ochrana proti onemocněním horních cest dýchacích, vyšel z hagiografického momentu světcovy záračné záchrany chlapce, který polkl rybí kost. Tento světcův patronát je znám již od 6. stol. a souvisí s udílením svatoblažejského požehnání, při němž kněz přikládá ke krku věřících dvě posvěcené svíčky ve formě kříže, popř. šátek (Podkrkonoší). Podle názorů nositelů tradiční kultury měl tento akt léčebný i preventivní význam proti bolestem krku, záškrtu i vadám řeči, a to zejm. u dětí, pro které byla o dni sv. B. návštěva mše svaté povinná (Frýdecko). Funkci léku i ochrany proti nemocím lidí a dobytka přičítali věřící i *svatoblažejské vodě, vínu* a malým bochánkům chleba, popř. houskám, které dávaly ženy k požehnání a potom je prodávaly (Podkrkonoší). Na Slovácku pak lidé dávali kousek svěceného chleba do střechy jako ochranu proti požáru. – V agrárním prostředí byla z dalších světcových patronací významná ochrana chovného dobytka. K B. se proto obraceli v modlitbách zejm. pastýři stád a jeho jménem žehnali stáda po výhonu na pastvu. Označení B. jako vládce nad vlky a lítou zvěří, doložené v českém prostředí na počátku 17. stol., vedlo některé badatele (A. Václavíka, Č. Zíbrta) k hypotéze, že B. převzal úlohu pohanského ochránce stád boha Velese. Rolníky byl světec uctíván i jako jeden z patronů počasí, a to zejm. v souvislosti s větrem a vichřicemi. Modlením otčenáše o svátku B. chtěli věřící např. dosáhnout toho, aby vítr nepoškodil úrodu lnu (Nýrsko). Na Šumavě se do větru sypala mouka, sůl

a popel, aby se vítr ztišil. Účinek tohoto aktu byl vyšší, pokud jej provádělo dítě narozené v neděli, *nedělnátko*. – Den sv. B. byl jedním ze žakovských svátků. Kolední obchůzky školních dětí s učiteli či samotných školáků (*svatoblažejské vojsko, chození s blažejem*), zmiňované od 14. stol. a udržující se místně do počátku 20. stol., byly rozšířeny především na Moravě (a Slovensku), zatímco v Čechách převažovaly obchůzky svatořehošské. Slovní a písňový doprovod obou typů obchůzek byl prakticky totožný a shodná byla i jejich funkce. Zajímavý doprovodný moment těchto obchůzek z okolí Ždánic u Kyjova podchytil A. Václavík a interpretoval ho jako pozůstatek původních iniciačních obřadů. Jedna z matek *blažejů* vystrojila všem koledníkům hostinu, na niž si chlapi objednali i muzikanta. Po určité době je však odehnali bitím dospělí mladí muži, aby se pobavili místo nich. – První příznaky příchodu jara po svátku B. a začátku nového období vyjadřují např. pranostiky: *Na svatého Blažeje skřivan pije z koleje; na svatého Blažeje kamínek se obřeje*. Původní význam svátku dokládají i pověrečné představy, které přisuzují slunečnímu svitu o tomto dni pozitivní účinky (mladíky neodvedou na vojnu, dívky se provdají, lidé budou v tom roce zdraví, na polích se hojně urodí). V. t. Řehoř, svátostina.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1890; F. J. Čečetka: *Památka svatého Blažeje*. ČL 9, 1900, s. 223; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959; F. Jílek: *Ze života našich předků*. Liberec 1960, s. 187; A. Sulitka: *Zvykoslovné a poverové reálie Frýdecka v pozostalosti J. Vochalů*. ČL 67, 1980, s. 89. [lk]

blesk viz bouře

bludné duše, bludičky, světylka – démonické bytosti charakteristické pro okruh lokálních pověstí a memorátů. Něm. výraz *Irrlicht* je doložen 1644, *Irrwisch* je už 1540 u M. Luthera (1483–1546), franc. *feu follet* v 17. stol. Hesla *bludičky* a *světylka* zpracoval pro Riegrův *Slovník naučný* K. J. Erben. – O b. d. se vyprávějí četné drobné epizody. Podle obecných představ se jedná o duše zemřelých, které nenalezly pokoje a bloudí světem, dokud jim nebude odpuštěno. Jak je v povaze démonů, nesnášejí všetečnou pozornost nebo posměch. K nejrozšířenějším epizodám náleží vyprávění o pocestném, který na ně zahvízdá. Bývá to bednář: nese na zádech necky, pod které se ukrýje, když hvízdáním b. d. rozzlobil. Ráno jsou na neckách vypálené stopy, jak po nich bludičky dupaly. K lokálním pověstem náleží příběhy o bludné duši, která v podobě lucerny doprovodila nočního chodce až k domu nebo posvěti-

la formanovi, když spravoval zlámané kolo. Jestliže se jí za poskytnutou službu křesťansky poděkuje, je vysvobozena (obdobou je rčení *pozdravpánbůh* jako reakce na kýchnutí). Časté je rovněž líčení příhody, kdy zlomyslný *světlonoš* usedl na vůz a zatížil ho tak, že koně náklad neuvezli. Zkušený vozka ví, že zde nepomůže modlitba, ale že je naopak třeba zaklít. B. d. podle obecných představ také vodí mračna a způsobují průtrž nebo krupobití.

Lit.: HDA 4, 1931/32, sl. 779–785 (*Irrlicht*). [dk]

bohyně viz božec

boty [z franc.], bakančata, botky, boty s kolenama, bufy, čizmy, parýsky, shrnovačky – vyšší, zpravidla kožená obuv, řemeslně zhotovená, holínková nebo šněrovací, s podešví a svrškem. Tvar b. podléhal vlivům kosmopolitní módy. Byly typické spíše pro oděv mužský. B. s vysokými holeněmi se staly běžnou součástí lidového oděvu celé Evropy včetně č. zemí. Starší formy vycházející ze škorní, tzv. shrnovačky, měly širší měkkou holeň, pod kolenem zahrnutou, mladší typy z 19. stol. (nošené místy i ženami) mají holeň pevnější, různě tvarovanou a zdobenou. Tyto b. nahrazovaly starší nízký střevíc i ve svátečním kroji. Nejmladším typem jsou šněrovací kotníčkové b. mužské i ženské.

Lit.: F. Hottenroth: *Handbuch der deutschen Tracht*. Frankfurt a. M. 1892; Č. Zíbrt: *Dějiny kroje v zemích českých od dob nejstarších až po války husitské*. Praha 1892; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 47–48; E. Thiel: *Geschichte des Kostüms*. Berlin 1963; O. Zitek: *Lidé a móda*. Praha 1962; L. Kybalová – O. Herbenová – M. Lamarová: *Obrazová encyklopedie módy*. Praha 1973; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 21–22. [iš]

bouda 1, jednoduché stavení z prken nebo z jiného lehkého materiálu; pevný nebo přenosný, obvykle dřevěný přístřešek s pultovou či sedlovou střechou. Slouží pro hlídače sadu, dřevorubce, lesní dělníky, uhlíře, rybáře, pastýře ad. k ukrytí před nepohodou, k odpočinku či k nocování. V Brdech, na Šumavě a jinde její konstrukci tvořily jen dva páry zkřížených svázaných tyčí spojených nahore bidlem. Obládaly se slámou, rákosím, stromovou kůrou, větvevi, drnem. Uvnitř b. bylo nad zemí jedno nebo více prostých krátkých loží vystlaných slámou a pokrytých houněmi, uprostřed ohniště z kamenů, pod lůžky se ukrývaly potraviny, náradí a lepší šat; 2. horská usedlost v Krkonoších (později horská útulna, chata, hotel). Letní boudy se budovaly od 17. stol. vysoko v horách (Luční bouda 1623) k sezonnímu ustájení

dobytky i jako útulek před deštěm pro pastýře, hutníky, dřevorubce a pocestné; časem se měnily v trvalá obydlí s hospodářstvím. Od 2. poloviny 19. stol. poskytovali horalé v boudách ubytování turistům a na přelomu 19. a 20. stol. se b. stala synonymem pro hotelové zařízení v Krkonoších; 3. dřevěný, výjimečně kamenný domeček: úkryt pro psa; 4. v zemědělství druh sušáku na seno apod.; 5. přeneseně podvod (*ušít na někoho boudu*); 6. nář. krytá, prkny bedněná chodba podél bočních stěn domu (vých. Čechy); *búda*: zděná místnost, stavení u vinného sklepa (Slovácko); 7. kramářská, jarmareční b.: přenosné skládací prodejní zařízení, sestávající obvykle z prodejního stolu a prosté laťové konstrukce, přes níž je přetažena plachta tvořící střechu na ochranu zboží před nepohodou. Užívá se jí při trzích, poutích a podobných příležitostech. V t. budní hospodářství.

Lit.: J. K. Hoser: *Das Riesengebirge und seine Bewohner*. Prag 1841; B. Moravec: *Uhlíři v českých lesích*. ČL 7, 1898, s. 14–18; T. Lokvenz: *Toulky krkonošskou minulostí*. Hradec Králové 1978. [jv]

bouře, bouřka – 1. přírodní jev provázený blýskáním, hřměním, silným větrem a deštěm, způsobený elektrickými výboji v atmosféře. Lidé se bouřky báli jako přírodního úkazu a obávali se jejich následků: požáru (od blesku) a škod způsobených vichřicí, lijákem a krupobitím. První bleskosvod postavil 1754 katolický farář P. Diviš, ale venkované ho zničili. Hromosvod se začal rychle šířit teprve potom, co jej 1860 zkonstruoval B. Franklin ve Filadelfii. Na českém a moravském venkově se domy bez bleskosvodů řídce vyskytují ještě ve 2. polovině 20. stol. Uzavírání protipožární pojistky se na vesnicích datuje převážně do prvních desetiletí 20. stol. – Jako tradiční trvalou ochranu před nepřízní počasí sázeli dříve v domů stromy (lípa, ovocné stromy, na Valašsku jasan). Před úderem blesku měl chránit stavení netřesk (nář. *hromotřesk*, lat. *Sempervivum tectorum*), rostoucí přímo na doškové střeše, obvykle u hřebenu, anebo na ohradních zídkách (tarasech) či sloupcích plotu. Vsazen do různých nádob kladl se i na šindelovou či tvrdou krytinu střechy nebo na sloupky u vstupu do dvora. Před bouřkou chránily dům údajně i vlaštovky. – Za odvrácení bouřek se lidé celoročně modlili k Bohu, Panně Marii i některým světcům. Z nich nejdůležitějším ochráncem před požárem je sv. Florián, jehož dřevěnou sošku umísťovali ve výklenku štítu domu či v bráně nebo jeho obraz věšivali ve světnici. Dům chránila voda svěcená na Tři krále (v kropence u dveří), svěcené proutky lísky či jívy z Květné neděle (za trámem krovu, za obrázky ve světnici), některé

rostliny (klokoč, puškovec), větvičky z břízy a věnečky zehnané o Božím těle, skořápky ze svěcených vajec a uhlíky z velikonočního ohně. Na Velký pátek se do okna kladly křížky ze svěcených kočiček, o Božím těle se tam položil hlohový věneček, svěcený klokoč se zavěsil v příbytku, na záp. Moravě (Třebíč) navlékali svěcený věneček na hromničku. Jinde hlohový věneček kladli do okna až při bouře. Na Zelený čtvrtek hospodyně bez smlouvání koupila nové koště a hned jím zametla, aby do domu neuhodilo. – Blížila-li se b., snažili se ji lidé odvrátit. Bouřkové mraky rozháněly hlukem: zvoněním na kostelní zvon, střelením z ručnic i děl, práskáním bičů a troubením na pastýřský roh, troubu či na velikou mořskou lasturu obvykle s kovovým nátrubkem (*trouba proti mrakům*). Pro tento účel byla posvěcena, některá údajně samotným papežem. V zimě byla jako obecní majetek uložena u starosty, zjara ji dostal obecní pastýř, který ji nejprve vytřel svěcenou solí a propláchl svěcenou vodou (okolí Milevska, konec 19. stol.), pak teprve dal do torny, aby byla při bouře pohotově k dosažení. Doklady o troubení na rohy a lastury proti bouře lze nalézt v církevních zákazech už od 8. stol. Z té doby pocházejí i zákazy zahánět b. hlukem a zvoněním. Četné nápisy na historických zvonech svědčí o tom, že se jich užívalo také k tomuto účelu. Dokladem je i latinské rčení o zvonech: *Vivos voco, mortuos plango, fulgera frango*. Nesmělo se zvonit umíráčkem, ten by údajně blesky spíše přivolal. V určitých lokalitách existovaly zvony určené pouze ke zvonění proti mračnům. Přes církevní zákazy se zvyk udržoval místy ještě začátkem 20. stol. Doloženo je též mávání mečem proti mračnům nesoucím b. Nejrozšířenějším způsobem ochrany byla zbožná modlitba

a znamení kříže: prosebník měl stát vždy čelem k přicházející bouři. – Pozůstatkem magicko-kosmologického systému byly způsoby, jak mračna a bouřku zařikat, zaklínat, zažehnat čarami či odvést jinam. Je známa celá řada zápisů složitých zaklínadel mračen z 16. a 17. stol. i z doby pozdější, stejně jako krátkých zaklínadel lidových z Čech i Moravy, v nichž se b. posílá do sousední obce, ale hl. na neúrodné úhory, skály apod., kde nemůže škodit: *Stůjte, mračna, stůjte, kroupy, stůjte, blýskání! Zaklínám vás do lesa hlubokého, do dubu vysokého, do dřeva stojatého a běžatého, tam sebou mlatte a tříškejte, a lidem pokoj dejte!* (Čechy) Podle tradičního podání nosí šedivá mračna za trest dušičky sebevrahů, zejm. utopenců. Nemohou-li je více udržet, mračna spadnou, spustí se kroupy nebo nastane průtrž mračen. Pokud někdo mračna zařká, ubohé dušičky tím trpí. Na Karlínsku prý zaklínač uviděl v mraku vlastní utopenou dceru a na zaklínací knihu mu padly tři kapky její krve. Mraky i kroupy nosila také Meluzína, Větrnice. K usmíření jí sypali do komína, rozhazovali do větru nebo dávali za okno mouku, krupici a sůl, aby mohla uvařit kaši svému dítěti: *Fičí vítr v poli, Meluzínu hlava bolí. Dejte jí na okno soli, by vám nepotlouklo v poli!* (Orlické hory) – Když b. přišla, domácí nejprve zabezpečili dům, chlévy, dobytek a drůbež, ale i úrodu. Pak položili na stůl bochník chleba, někde i sůl, rozsvítili hromničku a poklekli, aby se modlili příslušné modlitby. Někde navíc přidávali pasáž z Evangelia sv. Jana *Na počátku bylo slovo, jinde krátkou modlitbu: Kriste, králi, dárci spásy a věčného pokoje, smiluj se nad námi!* – Při zablesknutí nebo zahřmění se žehnali křížem a říkali: *Pánbůh s námi, Panenka Maria nad námi!* nebo *Pánbůh s námi a zlý pryč!* O velké bouře se soudilo: To

je *boží dopuštění!* Jako praktiku ochranné magie lze vyložit zvyk vyhodit oknem kostě, častěji lopatu a ohřeblo, užívané při pečení chleba, popř. položit venku lopatu a ohřeblo křížem a opět jinde brány nebo hrábě zuby vzhůru (aby nepadaly kroupy). Ve Slezsku vyhazovali oknem *čosk* (nástroj k míchání mléka při přípravě sýra). Vedle předmětů z výbavy lidové magie bylo užíváno též svěcenin a předmětů, které přišly do styku s posvátným prostorem: kočičky z Květné neděle a věnečky z Božího těla kladli za okno nebo je pálili na ohni včetně kousku chleba či několika obilných zrn (tím se dosáhlo usmíření a uklidnění živlů). Na Hřčavě ve Slezsku pálili *polazničky*, jedlové větévky, s nimiž se chodilo na sv. Štěpána koledovat; celoročně byly vetknuty za nadpražím nade dveřmi jizby. – Při zablesknutí se prý nebe otevírá, aby dal Bůh nahlédnout do své slávy. Blýská-li se zdálky, nebe se otevírá a otvorem pohlíží archanděl Michael na čerty, kteří Boha dráždí. Když se blýská a hřmí, Pán Bůh jede v kočáře, kola drnčí a od koňských podkov se jiskří a blýská, event. sv. Petr s Adamem kutálejí v nebi kuželky. Bouří-li a blýská-li se v dálce, říkají matky: *To Pánbůh hrozí zlým dětem!* Když hřmí zdálky a bouřka nepřichází, soudí se, že *bouří stranama*. – Blesk (v lidu zaměňován za hrom) se obecně nazýval *boží posel*, ve starých pramenech byl označován také jako *zlý, zlej, hromová střela, hrom, anjel zlý* apod. Představovali si ho jako ohnivou či velikou kouli, ohnivého kohouta nebo černou slepici. Na Chodsku rozeznávali sedm druhů hromu: (1) bije do země, zabije, (2) pálí, (3) hasí, (4) taví, (5) bije do vody, (6) do stromů, (7) do skal. Blesk byl dvojí: studený (jenom tluče, bije) a horký (tluče a pálí). – Na blesk se nesmělo ukazovat prstem, ani se k němu obracet zády. Nesmělo se stát u okna, stát na prahu ve světnici nebo v síni či po něm šlapat; bylo třeba vždycky práh překročit, jinak do domu uhoď. Bojácní se schovávali do almary, pod postel a nejbezpečněji se cítili pod peřinou. – Uhoďilo-li, pak dům navštívil boží posel; když blesk zabil člověka, zasáhl ho boží posel. Zabil prý pouze toho, na koho mu ukázal anděl: mrtvý přijde rovnou do nebe. Boží posel však rád bije do křivopřísežníků nebo do těch, kdo prosloví nehoráznou lež. Dokonce prý hromovou ranou udeří po zlém duchu, aby ho odehnal od člověka: pomáhá tak andělu strážci. Panovala domněnka, že hromem vládne sv. Petr (jako nástupce pohanského boha hromů Peruna). Svědčí o tom dětská velikonoční koleda z Moravy: *Svatý Petr hřímá, natočí nám vína, abychom se napili, Pána Boha chválili, dejž to Bůh milý!* Požár od blesku se měl hasit kozím mlékem a do ohně vhodit osolený chléb. – S pomocí

dábla mohou některé čarodějnice přivolat hromobití. Odtud plyne i rčení, že někdo na někoho svolává hromy a blesky a *hromuje*, když hlasitě a zle hubuje. Známá jsou i zaklínání: *Ať do mne hrom udeří, není-li to pravda! Hrom do tebe! Aby ho hrom trefil! Hrom a peklo! Hrome! Usta hromů!* Užívá se také přirovnání: *Jde mu to, jako když hrom bije; je jako hrom do police; je to hromská práce* atd. a o velkém, neohraněm člověku se hovoří jako o hromotlukovi. O překvapeném zlou zprávou se řekne: *Zůstal, jako by ho blesk srazil; jako by do něho udeřil blesk; skácel se jako bleskem zasažen*. – Při první jarní bouře se má třást stromem a zejm. něco těžkého zvedat (*Když se ozve v máji hrom, chytí kámen nebo strom!*) nebo se mají lidé zvedat navzájem, aby byli silní po celý rok; je prý také dobře válet se po zemi. Při prvním zahřmění se lidé klepali kamenem na čelo, aby je nebolela hlava. Čím více zjara hřímá, tím větší bude úroda: země se otrásá a bude úrodná; když hřímá v zimě, bude rovněž úrodný rok. – Bouřky *mezi Pannami Mariemi* (mezi 15. 8. a 8. 9.) nemají prý již žádnou moc, vracejí se už domů. *Sv. Bartoloměj zahání bouřky domů; zavádí mraky a činí konec bouřkám; bouří-li na sv. Bartoloměje, bouří to po něm ještě více*, atd. K tomuto dni (24. 8.), který platí za jakýsi počátek podzimu, se váže mnoho pranostik o bouřkách. Snad proti bouře a ohni se zejm. v j. Čechách zavěšovaly svazečky nebo věnečky jeřabin do štítu domu nebo k vrátkům. – Některé rostliny podle lidové víry jsou dokonce symbolem blesku: např. netřesk (červené kvítky), hromové koření

(*hromostřel, hromky*), tj. chřest (červené bobule), a snad i řimbaba (*hřimbaba*), divizna, kapradí a petrklíč (obě poslední otvírají skály a zemi). Blesk odpuzuje líska, buk, netřesk, kopřiva, svěcená divizna a sušené rostliny trhané v předvečer sv. Jana Křtitele nebo svěcené při církevních slavnostech, jiné rostliny však pro svůj žlutý nebo červený květ naopak blesk přitahují (vlčí mák), proto se lidé obávají je trhat, natož přinést do stavení. – Podle toho, který den nebo měsíc bouří, se usuzovalo na počasí v příštím roce, na hojnost úrody, na to, kterým plodinám se v sadě a v poli bude dařit, jak se budou rodit děti, kolik lidí zemře, bude-li ve světě soulad či svár apod. – S bouřkou obvykle přichází liják. Říká se, že *leje jako z konve*, že z nebe *padají trakaře, dráteníci, vojáci*. Kroupy bývají velké jako holubí, dokonce jako slepičí vejce. Úroda na poli se proti nim chrání prosebnými procesními ve stanovených dnech, kropením svěcenou vodou a v rozích pole vsazenými křížky nebo pruty ze svěcených velikonočních kočiček. Zaklínači neboli vodiči mračen mohli kroupy odvést od osení či obilí do pustých hor. Takoví lidé si však nikdy nesměli obléci naškrobenou košili a v zažehnavací modlitbě se nesměli ani v jednom slově splést, protože by je kroupy utloukly. Známa je pranostika *svatý Jan Burián mlátí bez cepů? Svatý Jan Burián (26. 6)*. Tento fiktivní světec jako ochránce proti krupobití nahradil v obecném povědomí římské mučedníky 4. stol. Jana a Pavla (Pavel má mezi atributy blesk a kroupy, snopy). Toho dne někde

světli svíce podobně jako o Hromnicích. Ke krupobití se vztahuje také modlitba z Hané: *Pane Bože nebeské, jenom nám tak nebléské! Pokločeš nám oseňó, kde se tví milí podějó? Pane Bože, vesleš nás, vesleš kající náš hlas!*; 2. prudká hádka, pokárání, hlasitý odpor. Bouřit (rachotit) znamená též prudce se chovat, protestovat, *bouřit se* proti někomu, něčemu. Často se v tom smyslu užívá slova b. přeneseně: *strhla se nad ním bouře; doma z toho byla bouřka*; bouřlivé nadšení; vybouřit se; bouřlivák; buřič; *kdo seje vítr, sklízí bouři* (kdo činí zlo, bude jím sám postižen), a naopak *bouře ve sklenici vody* (zbytečný rozruch); 3. masový projev nespokojenosti: bouře husitské, svatodušní, selské, dělnické; 4. pánský klobouk s vyztuženým oblým dýnkem, obvykle černý, řídce i šedý (*bouřka*, buřinka). Byla to součást městského oděvu převážně úřednických vrstev koncem 19. stol.; nosila se zhruba do 30. let 20. stol. Výjimečně se stále nosí (např. v Anglii); 5. nář. jaternicová polévka. V. t. děšť, divoká honba, Jan a Pavel.

Lit.: Č. Zibrť: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní*. Praha 1889; Č. Zibrť: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894; K. Procházka: *Český lid s hlediska prstonárodně-náboženského*. Praha 1910; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915; A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919; K. Plicka – F. Volf – K. Svolinský: *Český rok. Léto*. Praha 1950; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958; O. Nahodil – A. Robek: *České lidové pověry*. Praha 1959; J. Munzar: *Medardova kápě*. Praha 1985. [ap]

božec, bohoň, vědomec, hojař, bohyně, vědma, hojitelka – představitel druhu léčitelско-vědecké profese, známé zejm. na moravsko-slovenském pomezí v okolí Starého Hrozenkova, zahrnující diagnostiku a terapii nemocí i jiné rady, např. předpovídání budoucnosti, vyhledávání ztracených předmětů, poznávání čarů i čarodějnic nebo přičarovávání lásky. Na rozdíl od čarodějníků, čarodějnic i šamanů se smí b. zabývat pouze magií bílou, tj. prosperitní, své schopnosti odvozuje od Boha a při svých praktikách užívá vždy modliteb. Budí však také obavy, protože údajně ovládá též tajné a zlé praktiky. Název je nejspíš odvozen od stáří. Božci jsou známí i na slovenské straně Malých a Bílých Karpat; v novější době převládají ženy. Pracují metodou lití roztaveného vosku nebo olova, někdy používají i zrcadlo. Diagnózu i radu k léčbě doplňují podáním vlastních bylinných léků. Podle líčení J. Hofera b. slovem i gestem požehná vodu, s níž pracuje (*šťastnou vodičku*), a požádá ji, aby žádajícímu obmyla jeho rány a svízele, a ty aby od něho odňal Bůh.

Pak zažehnává všechno zlo na černá, pustá místa a lesy, např.: *Vy tam, křivočitelnice a čarodějnice, žádné moci tu nemějte! Od studena umývám; nerovnos půjčila, vrchovato ti vracím!* Končí vždy slovem *amen*, někdy celou modlitbou. Roztavený vosk vlije do vody; zatímco voda vychládá, klade b. žadateli otázky týkající se jeho nemoci či starostí. Z tvaru vychladlého vosku také věští budoucnost a dává další rady. Diagnózu určují božci i na dálku. O valašských božcích se vyprávělo, že dovedou zaklínat vředy a nádchu, odvádět kroupy z polí na lesy, pomáhat od čarů a kouzel a poznamenat nějakým trestem čarodějnice, dále vypátrat ukradené věci i zloděje a přičarovat lásku. V širokém okolí byli božci velmi známí, i když se proslýchalo, že své překvapivé vědomosti o návštěvnících čerpají z jakési vlastní místní zpravodajské služby, která sleduje příchod zlího od prvního vstupu do dědiny. Profese b. se dědí po přeslici či po meči, jméno pak zůstává dlouho v paměti. Na přelomu 19. a 20. stol. působily na hrozenkovských Kopanicích čtyři bohyně: Anča Pagáčena zv. Fluksena, Pagáčena mladší, Belohlavá mladší a na Žitkové Dorka Karhelová. Název *bohyně* byl přenesen i do okolí na ty, které buď vyšly z uvedeného centra, nebo používaly stejných metod; zasahoval až na Bílovska, k Uherskému Brodu, Ostrohu a ke Karlovcům. V. t. alternativní medicína.

Lit.: J. Hofer: *Bohyně na Žitkové. Velezajímavé, skutečné případy, jak vychytralé venkovanky „bohyně“ čili čarují*. Holešov b. r.; J. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946.

[jjn]

Boží hod svatodušní viz letnice

Boží hod vánoční, Narození Ježíše Krista, Narození Páně – slavnost narození Ježíše Krista (25. 12.), provázená vigilií (štědrý den) a oktávem (Nový rok); vlastní jádro svátků vánočního okruhu, Vánoc. Historicky přesně nedoložené datum Ježíšova narození bylo v prostředí západní církve ustanoveno ve 2. čtvrtině 4. stol. tak, aby připomínka této události překryla starší předkřesťanské slavnosti zimního slunovratu, k nimž patřil mj. antický svátek *nepřemožitelného boha Slunce*, zavedený ke dni 25. 12. v r. 274 římským císařem Aureliem, i starořímské *saturnálie*, konané v týdnu od 17. 12. na počest staroitalského boha osení a orby *Saturna* (ve 3. stol. v Alexandrii při ustanovení starokřesťanských oslav křtu, a tedy i vlastního narození Páně na 6. 1. tomu zřejmě odpovídala snaha překrýt zdejší předkřesťanský svátek narození boha *Eóna*). Oslavy Kristova narození,

kteřé jsou ke dni 25. 12. poprvé doloženy v Římě r. 336, sloužily v prostředí západní, později římskokatolické církve až do definitivního přijetí gregoriánského kalendáře jako jeden z termínů Nového roku. Tři mše svaté, které má od 6. stol. každý kněz právo na B. h. v. sloužit, probíhají o půlnoci (*půlnocní*; podle andělského hymnu *Gloria* zv. též *andělská*), na úsvitě (*pastýřská*; podle evangelijního setkání pastýřů s dítětem) a v průběhu dne (*velká, hrubá*). Podle výkladů středověkých mystiků symbolizovaly tyto tři bohoslužby trojí narození Ježíše Krista: příchod jednorozeného Syna Božího, který se rodí ze stejné božské podstaty jako Bůh Otec, ale v jiné podobě; jeho tělesné zrození z Panny Marie; příchod a zrození Boha v duších i srdcích křesťanů. Trojí vánoční mše se rozšířila z Říma a u jejího zrodu stál papežův zvyk sloužit na B. h. v. bohoslužby ve třech významných římských chrámech (ranní mše v bazilice sv. Petra, půlnocní mše v bazilice Santa Maria Maggiore; v 6. stol. k nim přibyla mše v mariánském kostele na místě staré baziliky sv. Liboria, jejíž podzemní kaple byla vybudována jako napodobenina betlémské jeskyně). Jádrem pastýřských mší o B. h. v. se staly pastorely; k součástem těchto bohoslužeb náleželo i vytrubování, nápodoba zvířecích hlasů, cinkot zvonků beránků apod. jako upomínka biblického zvěstování narození Ježíše Krista pastýřům. – V tradiční lidové duchovní kultuře zaujímal B. h. v. místo osudového dne s výrazným novoročním charakterem. Předkřesťanské představy o znovuzrození slunce v době zimního slunovratu se zde proluly se středověkým církevním kalendářem. Na rozdíl od jiných osudových dní přelomu roku má svátek poněkud odlišný ráz, který odpovídá jeho významu liturgicky druhého nejvýznamnějšího, v lidovém prostředí nejvíce oslavovaného svátku roku (*dny nejkratší, svátky nejdražší*). Byly pro něj příznačné zejm. intimní oslavy v rodinném kruhu, spojené s modlitbami a návštěvami kostela a dodržováním rituálního ticha a klidu. Např. cestou z kostela po sobě lidé nevolali z obavy, aby někoho nepostihla smrt, a místy dokonce zavazovali tlamy dobytku, aby bučením neznesvětil sváteční ráno před bohoslužbami (Podluží). V tabuizaci hluku, který sehrával v době novoročí výraznou apotropajní a prosperitní roli, se vedle církevního vlivu projevují i starší předkřesťanské kořeny; ohlas kultu zemřelých je patrný např. v lidové interpretaci zákazu hlasitého volání při návratu z kostela. Rovněž zdržování se vzájemných návštěv (v řadě regionů vstupovali lidé do cizích domácností, jen pokud to bylo bezpodmí-

nečně nutné) pramení z působení církve proti koledním obchůzkám v liturgicky významný svátek, avšak i z archaické obavy před možností negativního, byť nechtěného ovlivnění průběhu příštího roku cizím člověkem. Tyto momenty byly natolik silné, že přehlušily i pozitivní funkci, jakou lidé koledám přičítali. O B. h. v. se kolední obchůzky místy neprováděly vůbec, jinde pouze v omezenější míře (koleda kantorů s žáky na Hlinecku, provázená rozdáváním oplátek). Ve výjimečných případech se hospodáři vzájemně zvali na návštěvu spojenou s konzumací pokrmů (*polazeň* na Starohrozenkovsku), která měla stejně jako koleda magicko-prosperitní funkci. – Důsledné dodržování pracovního klidu o B. h. v., které zahrnovalo např. zákaz úklidu stolu po štedrovečerní večeři, vaření jídel či stlaní postelí, z novodobého pohledu zacházelo až do extrémů: na Slovácku se ještě v 1. polovině 20. stol. členové některých domácností nemyli ani nečesali. K obecně rozšířeným tabuizovaným pracovním činnostem patřilo zvl. vymetání smetí (po celý den, jen dopoledne, pouze ve směru od stolu ke dveřím). Některé z těchto zákazů jsou patrně předkřesťanského původu: zákaz zametání, našimi předky odůvodňovaný obavou z *vymetení štěstí* či *peněz*, souvisel původně s kultem zemřelých. – Celá řada zvyků a obyčejů o B. h. v. patří naopak do okruhu zimně-novoročních praktik a vykazuje analogie se zvyklostmi dalších osudových dnů vánočního období. Jejich cílem bylo dosáhnout ochrany a prosperity všech složek hospodářství i života rodiny. Obecně prosperitní význam měla třeba konzumace masitých pokrmů, zejm. vepřového masa, zdraví všech členů domácnosti zabezpečovalo ranní umývání v potocích a řekách nebo v jejich vodě (*jordánce*) donesené do domácností, již se také pomocí zelené větvičky (*šťastičky*) vykrápělo celé stavení i hospodářství. S chovem domácích zvířat souviselo ranní kropení a krmení dobytka, před nímž se v chlévě najedl hospodář nebo někdo ze služebné chasy (varianta štěpánského brodění koní či obdoba štedrovečerního obřadního krmení drůbeže). Se zajištěním nové úrody je spojeno zakopávání zbytků štedrovečerních pokrmů na zahradě a polích, pokud k němu nedošlo již předešlého večera, stejně jako ovazování kmenů stromů povříšly ze slámy, jež zůstala přes noc ležet na prostřeném stole. Velký význam přičítali nositelé tradiční kultury i magii *prvního*. V důsledku zredukovaných vzájemných návštěv a koledních obchůzek sehrával důležitou roli zvl. první kolemjdoucí, popř. člověk, který vstane v domácnosti jako první z lože (*ránostaj-*

ství) a jímž měl být pro dosažení dobré úrody hospodář. Do stejného okruhu představ patří i magický spěch (*pospíšilství*), jenž se nejzřetelněji projevovat ve zvyku hospodářů předbíhat se cestou z ranní mše, aby dosáhli co nejrychlejšího ukončení polních prací. S magií dobrého počátku souvisí i snaha mít k svátku zaplacený všechny dluhy, vyvarovat se nepřijemných činností, neulehnout v průběhu dne na lože apod. – Význam B. h. v. dokládají i pranostiky a věštné praktiky, podle nichž rolníci předvídali vývoj počasí v lednu, o Velikonocích, letnicích (*tmavé Vánoce, bílá Velikonoc; zelené Vánoce, strakaté letnice*) i hojnost úrody v příštím roce (*na Boží hod vánice, urodí se ovoce; jezdí-li se o Vánocích na saních, hodně obilí bude na polích*). V. t. Vánoce. Lit.: I. Weber-Kellermann: *Das Weihnachtsfest*. Luzern – Frankfurt 1978; V. Frolec: *Vánoce v tradici českého lidu*. In: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988, s. 13–126; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998; V. Vavřinová: *Malá encyklopedie Vánoc*. Praha 2000. [lk]

Boží hod velikonoční, Zmrtvýchvstání Páně – největší křesťanský svátek zmrtvýchvstání Ježíše Krista (první velikonoční neděle), den radosti. B. h. v. otevírá sváteční období osmi neděl, vrcholící svátkem Seslání Ducha svatého (Boží hod svatodušní). Zvláštní význam má na B. h. v. východ slunce: v české lidové tradici je podobenstvím zmrtvýchvstalého Spasitele (obyčej pozorování úsvitu s modlením), jen několik zpráv líčí vycházející slunce jako nositele velikonočního Aleluja (proto podle lidové víry konce 19. stol. na B. h. v. slunce při úsvitu tančí, též třikrát povyskočí radostí nad zmrtvýchvstáním Ježíše). Věřící světí B. h. v. pracovním klidem a účastí na dopolední bohoslužbě. Od středověku při ní církve žehná (světí) pokrmy na konci velkého půstu: koná se svěcení mazanců, beránků (nebo jiného obřadního pečiva), masa, vajec (přenesené ze Zeleného čtvrtka). V české kultuře jsou velikonoční svěceniny doloženy od 14. stol. Přinášení pokrmů ke svěcení patří k velikonoční tradici města i vesnice; obyčej se svěceninami se v obojím prostředí liší. Prameny z 18. stol. vypovídají o svěcených červených vejcích, chlebu nebo masu jako o darech mezi přáteli ve městě (dary Zeleného čtvrtka). Na vesnicích se velikonoční svěceniny zapojily zejm. do lidových obyčejů a magických úkonů zaměřených na ochranu a prosperitu rodiny a zvl. úrody v novém hospodářském roce a umocnily je. Spěch se svěceninami z kostela je spojený s lidovou vírou v magii

prvního (včasný návrat domů je předzvěstí včasné sklizně, přijít poslední znamená nezdar na poli nebo věštbu smrti). Místy je stále známý obyčej rovného dělení a požívání částí svěcených pokrmů (hl. vejce) vestoje všemi členy rodiny (svěcené vejce se jí na lačný žaludek, zpravidla před obědem po návratu z bohoslužby). Obyčej se koná za soudržnost rodiny, za ochranu před zablouděním (velkopáteční vejce). Na Valašsku tomu předcházely modlitby za zemřelé. Na B. h. v. se soustředilo nejvíce obyčejů zaměřených na ochranu a budoucí úrodnost polí; velikonoční svěceniny (zvl. pokrmy) v nich hrají důležitou roli. Hlavní význam má obcházení polí (formou uzavření magického kruhu nebo jako prostá vycházka s obhlížením osení), provázené zastrkováním křížků do brázdy, kropením svěcenou vodou, modlitbami. Prameny zaznamenaly pozůstatky obřadního hodování (hostin) na poli, zejm. požívání svěceného mazance, jeho drobení do země. Stejnou funkci prospět budoucí úrodě mělo zakopávání svěcených (též červených) velikonočních vajec (nebo jejich skořápek) do pole, koulení mazance nebo vejce v brázdě. Tyto hospodářské obyčeje rolníků nesou pozůstatky kultu země a jsou blízké lidovým obyčejům při prvním jarním orání a setí (*chlebseti*). S obcházením polí se spojila i tradice velikonočního obdarování: ve Slezsku vycházeli do polí rodiče s dětmi a kladli pro ně do brázd dárky, které jim tam *shodil škovranek* (*škrabanek*, skřivánek). V katolických krajích, kde žilo německé obyvatelstvo (zvl. v sev. Čechách, na sev. Moravě a ve Slezsku), byly s pěšími prosebnými průvody do polí spojeny obřadní jízdy na koních (*Saatreiten*, jízda po osení, či *křížacka procesija*, v býv. pruském Slezsku zv. *jízda za Bohem*); nejstarší zpráva je dokládá k r. 1843 na Kravařsku. Konaly se na B. h. v., někde též na Velikonoční pondělí nebo úterý, na Boží hod svatodušní, s podporou nebo přímou účastí kněze. Ve vývoji obyčeje se spojil předkřesťanský základ (lidový obřad vegetačního významu) s křesťanskými symboly. Za starší vrstvu je považováno noční objíždění hranic polí s křížem (rituální forma ochrany objetím, uzavřením prostoru kruhem) a lidové svěcení polí (zastrkování *palmového kříže* do brázdy, kropení svěcenou vodou), spojené se zpěvem duchovních písní a modlitbami. V některých obcích se koná slavnostní jízda za bílého dne (po mši): jezdci objíždějí pole s křížem (se soškou vzkříšeného Spasitele, s paškálem), následuje objíždka po vesnici od domu k domu, event. objíždka vybraných selských statků (jezdci zpívají duchovní písně, objedou kruhem dvůr,

hospodář a členové jeho rodiny líbají kříž nebo krucifix, následuje velikonoční *vinš* a pohoštění obřadníků). Obřad zpravidla končí ve dvoře fary vrácením kříže knězi a požehnáním. Reprezentační rysy jízdy představoval černý sváteční oděv, výzdoba koní, troubení, zvonění. Velikonoční jízdy na koních jsou spojeny také s motivy obřadního spěchu a soutěžení o prvenství (klus tryskem v kruhu po osení, dostihy mládenců). Na B. h. v. odpoledne nebo v noci po první taneční zábavě se místy na Moravě objevují již zmínky o velikonočním šlehání děvčat (*prúba, závdanky, zapalovačka, příuček*). V. t. Velikonoce.

Lit.: Č. Zíbrt: *Velikonoční křížky a slezský obyčej choditi na škrobánka*. ČL 26, 1926, s. 275–281; Z. Hochová-Brožíková: *Velikonoční mazanec*. ČL 30, 1930, s. 239–240; J. Černý – V. Scheufler: *Kronika „Vzpomínky z minulých dob“ o původu křížáckých procesí na Hlučínsku*. ČL 57, 1970, s. 155–158; V. Frolec: *Das Oster- und Pfingstreiten*. ES 23, 1991, s. 129–153; E. Večerková – V. Frolcová: *Velikonoční jízda v Lukavci u Fulneku*. VVM 55, 2003, s. 54–61. [vf]

boží soud 1. podle bible den posledního soudu, kdy mrtví i živí budou povoláni před tvář Boha a budou se zpovídat ze svých činů; 2. očista, ordalie – iracionální důkaz, kterým strany za použití přírodních sil s odvoláním se na síly nadpřirozené (v křesťanské éře na Boha) dokazovaly pravdivost svého tvrzení; způsob, kterým se hlavně ve středověku zkoumala vina či nevina anebo právo či neprávo obžalovaného. Provinilec se podroboval b. s. (ordálu), a skončila-li pro něj tato zkouška příznivě, byl prohlášen za nevinného, v opačném případě byl odsouzen. Nejčastěji se pomocí b. s. zjišťovala vina např. z krádeže, loupeže, zhářství, vraždy, poškození majetku. – B. s. měl nejrůznější podoby. Při b. s. *ohněm* kráčel obžalovaný bosýma nohama po rozžhaveném železe, bral žhavý kovový předmět do rukou či položil dva prsty jako k přísaze na rozpálený kov; v případě nevinu nepocítil (neprojevil) bolest. – B. s. *vodou* se konal buď vodou studenou, nebo horkou. Do studené vody byl obviněný spuštěn svázaný, a pokud se potopil, voda prokázala jeho nevinu. *Řád práva zemského* z doby Karla IV. podchycuje b. s. broděním se ve vodě při sporech o pozemky. Vřelou vodu obviněný buď musel pít, nebo z ní holou rukou vyjmout nějaký předmět; přitom celá zkouška musela proběhnout bez újmy na zdraví, aby mohl být obžalovaný pokládán za nevinného. – *Los* jako jednu z možných forem b. s., popsanou již koncem 13. stol., nabízely předvolané strany před městskými soudy ještě v 16. stol. Pomocí

losu se sice neurčovala vina za čin vykonaný v minulosti, ale na základě znamení se určovalo pořadí v budoucnosti, např. při děděním či určování dne první orby nebo setby. – Typickým případem omezení krevní msty byl b. s. *soubojem* (14. stol.): namísto souboje obou rodů se utkával jen vrah a jeho žalobce, jímž však musel vždy být pouze nejbližší příbuzný usmrčeného. Za určitých podmínek mohla zápasit s vrahem i žena. – *Zkouška s márami a s mrtvolou* se používala při podezření z vraždy. Podezřelý se musel dotýkat ran oběti, a pokud začaly krváčet, mrtvý se pohnul anebo změnil barvu, byl podezřelý vinen. Konkrétní archivní pramen, dokládající uplatňování b. s. pomocí obcházení mrtvoly v případě vyšetřování vraždy sedláka Tomše ze vsi Mikoly na Českokrumlovsku, se dochoval z r. 1554. – Projevy b. s. lze nalézt i ve formulacích některých ordálových přísah, jež umožňovaly obžalovanému, aby se očistil *přísahou*, kterou s ním musel podstoupit i stanovený počet tzv. spolupřísežníků či očistníků. V nejstarší české právní *Knize rožmberské* (konec 13. stol.) musel obviněný z krádeže psa přísahat těmito slovy: *Za psa neda z kakeho i ze všelikakého jeden pohon, že to zlodějstvo; právo za přísahu užítí na mů duši, sem-li ten pes zůkrad, bůh daj, bych opsěl jako ten pes*. Existovala však i přísaha při sporech o hranice pozemků, kterou vykonávali svědkové-starci vkleče ve vykopané jámě (hrobě) ještě v 17. stol. Jedná se o zbytky staré ordálové přísahy, vykonávané pův. s drnem na hlavě (ještě v 16. stol. se tak přísahalo na Moravě), při

které se přísahající zaklínal, aby jej v případě křivé přísahy země pohltila. – V lidovém prostředí se b. s. užívalo k budoucímu prokázání nevinu *pozváním* na b. s. (známý je výrok J. Sladkého-Koziny před popravou). Upomínky na b. s. lze nalézt v řadě přísloví: *dobrého nepálí* (b. s. rozžhaveným železem), *ať se na místě propadnu* (ordálová přísaha ve sporech o hranice a meze pozemků), *pravda boží se ukázala* (b. s. jako rozhodnutí vyšší moci). Také v pohádkách a pověstech dožívají některé prvky b. s. (např. v častém zjišťování viny vkládáním rukou do rány oběti).

Lit.: K. Malý – F. Sivák: *Dějiny státu a práva v Československu do r. 1918 I*. Praha 1988; K. Malý: *České právo v minulosti*. Praha 1995; K. Adamová – L. Soukup: *Prameny k dějinám práva v českých zemích I*. Praha 1996; M. Bastl: *Hříšní lidé rožmberských měst a vsí*. In: *Dvory velmožů s erbem růže*. Praha 1997, s. 226–238; M. Holubová – L. Petráňová: *Obyčejové právo v pojetí národopisu a právní vědy*. In: *Obyčejové právo*. Praha 2002, s. 20–35. [mh + mhš]

Boží tělo 1. hostie, svátost oltářní; 2. B. t., slavnost Těla a krve Páně – zasvěcený církevní pohyblivý svátek ve čtvrtek po neděli Nejsvětější Trojice. Svůj původ má ve zjevení augustiniánky Juliány z Lutychu (nar. 1258). Za zasvěcený svátek jej prohlásil papež Urban IV. (1261–1264). V č. zemích ustává jeho okázalé slavení v době předbělohorské, posléze za obou světových válek. Po určitou dobu byl i svátkem státním. V celé střední Evropě navazuje na předepsanou sváteční liturgii božítelový průvod spojený

s prvky polních a prosebných procesí. Kněz pod baldachýnem (*nebesy*) okázale nese monstranci ke čtyřem slavnostně vyzdobeným oltářům, postaveným zpravidla před domy významných místních činitelů nebo před domy, kde se tyto oltáře stavěly podle obyčejového práva *odnepaměti*, popř. na prostranství před kostelem. Bílé oděná děvčátka (družičky) obcházejí daný prostor a posypávají z košíčků zem okvětními lístky. U oltářů se koná předepsaná pobožnost, pronášejí se modlitby za úrodu a uděluje se požehnání. Po návratu k hlavnímu oltáři končí pobožnost chvalozpěvem sv. Ambrože *Tebe, Bože, chválíme*. Oltáře se zdobí zelenými břízkami, které si lidé po skončení mše s průvodem trhají a nosí domů. Podle lidové představy mají jejich ratolesti, zastrčené na určitých místech, magické účinky: za trámem střechy chrání dům před blesky, ve lnu nebo v obilí násobí růst plodin, v rámu dveří do chléva nebo v hnoji chrání dobytek před úklady čarodějnic apod. – Při průvodech podle možností účinkovala i hudba a pěvecký sbor. V č. zemích byla tradice božítelových průvodů násilně přerušena v 50. letech 20. století.

Lit.: V. Vondruška: *Církevní rok a lidové obyčaje*. České Budějovice 1991; A. Adam: *Liturgický rok*. Praha 1998. [vsch + mhš]

bradavice, nezhoubný výrůstek na povrchu kůže, okrouhlého tvaru, pravděpodobně virózního původu, s velkým sklonem k množení, nebo naopak k samovolnému hojení. Nesprávně jsou za bradavice pokládány i podobné kožní nádorky, *pihy* (verukózní naevy), které mohou mít i zhoubný charakter. – Podle tradičního výkladu vzniká b. z nejrůznějších příčin: stačí podat ruku postiženému člověku, vetřít si do kůže část jeho b. nebo kapku jeho krve, dotknout se žáby (ropuchy), potřísnit se hadí krví, šťávou z pryšce chvojkového (*Euphorbia cyparissias*) nebo vlašťovičnicku většinou (*Chelidonium maius*), tzv. bradavičnicku, dotknout se plísňe, mince, kterou si někdo předtím drtil b., umýt se svčencou vodou v cizím kostele. Přenést b. je podle lidového podání možné, když někdo uváže tolik uzlů, kolik má bradavic, a nechá je spočítat druhému člověku, anebo dotkne-li se těhotná žena v úleku nebo za ranních červánků některého místa na svém těle (dítě je pak na stejném místě poznamenané). – K vyléčení se doporučuje: potírat b. kyselinou solnou nebo jinými žiravinami, šťávou z výše uvedených bylin, aplikovat obklady z potměchuti (*Solanum dulcamara*) či z horkého ricinového oleje, pít čaj z puškvorce obecného (*Acorus calamus*), z přesličky (*Equisetum*

arvense) a z pelyňku pravého (*Artemisia absinthium*), potírat b. vlastní močí nebo menstruační krví, kobylím mlékem, krví z černého holuba nebo slimáka. Dále se b. léčí dotykem sakráliemi, např. prachem z kostelního misálu nebo z obrazů svatých, potíráním vínem z mešního kalicha či voskem z kostelní svíce, dotykem tzv. hromového kamene nebo mince či ruky, která hřbetní stranou přejela po rozpáleném koštěti, omytím vodou nabranou před východem či po západu slunce proti proudu řeky nebo potoka. V řadě léčebných praktik převládá magické konání, např. ve způsobu, kdy se b. ováže nití nebo tkanicí na uzel a po zařkání nebo modlitbě (několika otčenáších) je uzel zahrabán do země, položen pod okap či vsunut do otvoru vydlabaného ve stromě. Podobně může být b. dotýkána syrovým masem, které je poté kladeno pod okap; jakmile se nit či maso rozpadly, měly bradavice vymizet, podle magického principu umrtvování (b. je považována za živou bytost). Umrtvit b. měl též dotyk ruky mrtvé osoby či některých hřbitovních předmětů. V zařkávadlech jsou bradavice vyháněny a posílány na pustá místa. Bradavice byly údajně léčeny též chirurgickým zásahem: b. se rozřízla trojím řezem a přitom se šeptala formule: *Ve jménu Otce a Syna a Duchu svatého, amen!* s příslušnými náboženskými gesty. Doporučené praktiky se měly konat při ubývajícím měsíci a léčitel nesměl léčená místa až do vyhojení spatřit. – Léčení vázáním uzlů je známé již ze starověku, uzly byly také užívány jako amulety. Tyto praktiky přešly ke všem evropským národům, pouze zařkávací formule se obměňovaly, avšak nepatrně, jak dokazuje latinský text ve spisu *Codex medicus hortensis* z 12. stol. v porovnání s tradičně užívaným: *Nerosti, nerosti, znamení, od Pána Ježíše narození! V tom mi dopomáhej Bůh Otec, Bůh Syn a Bůh Duch svatý!* – V lidových představách jsou bradavice vždy spojeny se zlem, dokreslují i podobu čarodějnic nebo jiných záporných postav (b. na nose či na bradě). – Tzv. juvenilní bradavice jsou velmi citlivé k jakékoliv sugesci. Popsaný tradiční povrchní chirurgický zákrok je velmi nebezpečný, protože je možná záměna s naevózní bradavicí, resp. se zhoubným melanomem.

Lit.: O. Hovorka – A. Kronfeld: *Vergleichende Volksmedizin II*. Stuttgart 1909; J. Čížmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946.

[jjn]

brambor, brambora, erteple, kartofel, zemák – hlíza rostliny z čeledi lilkovitých, sloužící jako běžná potravina, krmivo a prů-

myslová surovina. Nář. se nazývá též *bandor*, *bandora*, *grule* či *kobzol*, zast. *zemské jablko* (*Solanum tuberosum*). Brambory se do Evropy dostaly z J. Ameriky dvojí cestou v průběhu 16. stol. V Čechách se objevily již počátkem 30. let 17. stol., nejprve jako vzácná okrasná rostlina v klášterních a panských zahradách. Hlízy brambor se zpočátku požívaly jen ve šlechtických kruzích jako vybraná lahůdka. První konkrétní zmínka o b. jako poživatině je v kuchařské knize Kateřiny Koniášové z r. 1712. Trvalo však ještě přes sto let, než se pěstování brambor rozšířilo všeobecně a než se staly sytící potravou širokých lidových vrstev jak samotné, tak v různých úpravách. Podobně jako v zemědělství způsobily převratné změny i ve stravě. Proces včleňování brambor mezi hlavní potraviny a pokrmy spadá přibližně do poslední třetiny 18. a 1. poloviny 19. stol. Byl to proces prostorově i časově nerovnoměrný, avšak vzhledem ke konzervativnosti stravy nepřilíš dlouhý. Urychlila jej jednak sedmiletá válka (1756–1763), jednak neúroda obilí 1769–1770. V té době nebylo pěstování ani konzumování brambor ještě všeobecné, jak ukázala anketa v r. 1770. Zachytila nejen nerovnoměrné zavádění brambor do osevních postupů v různých oblastech, ale poskytla i určitou představu o jejich rozšíření jako potraviny. Z ankety a dalších pramenů je zřejmé, že míra konzumování a znalost úprav pokrmů z brambor nebyly ještě hojné. Rozdílné bylo i postavení a hodnocení brambor mezi šlechtickými kruhy a měšťany a mezi venkovským obyvatelstvem a městskou chudinou. V prvních dvou případech byly brambory považovány spíše za lahůdku a tomu odpovídaly i způsoby úprav: za bramborovou polévku byl pokládán hovězí vývar s brambory do něj pokrájenými, tvořily přílohu k masu i součást nákypů a dortů. Pro lidové vrstvy byly brambory sytícím pokrmem, ve značné míře náhražkou mouky. Byly proto označovány za pokrm chudých lidí. Pronikání brambor do stravy mělo za následek vytěšňování některých plodin, do té doby ve stravě hojně využívaných, jako luštěnin, okopanin i obilovin. Počátkem 60. let 19. stol. konstatoval lékař F. S. Kodým, že brambory, které slouží za vařivo i chléb, zúžily pěstování tuřínu, mrkve, vytlačily židovské brambory, ztenčily zelí a hrách. U chalupníků se postavily na místo chlebového zrna a v pálenkách na místo obilí. Počáteční nedůvěra k nové plodině pomohla překonat válečná a hladová léta a také poznání, že brambory nejsou škodlivé zdraví, jak šířily některé zprávy. Stávalo se totiž, že lidé z neznalosti jedli místo hlíz zelené kuličky-semeníky nebo požívali sta-

ré, naklíčené brambory a následkem toho onemocněli. Z údajů, jež se vztahují k poslední třetině 18. stol., je zřejmé, že se jedly především samotné brambory, a to pečené v ohni, v popelu (podzimní strava pasáček) nebo v peci, vařené či smažené na slanině nebo na másle. Vařené ve slupce se loupaly a jedly s máslem, tvarohem nebo polité povidly. Hojně se přidávaly do chlebového těsta, a to i ve formě škrobu. Dělal se z nich kaše (byly to spíše jen umačkané brambory). Kuchařské předpisy pro měšťanské kuchyně zaznamenávají brambory vařené a sypané parmazánským sýrem, míchané s masem či uzeninou, jako přílohu k masu, k omáčkám, upravené jako salát, závin, bábovka, dort. Postupně se škála bramborových pokrmů rozšiřovala jednak tím, že brambory jako náhražka mouky v některých pokrmech posléze převládly, jednak zkoušením nových kombinací. Vznikly tak kvalitativně nové pokrmy, někdy si však ponechaly název pokrmu, z něhož vyšly (kucmoch, bramborové placky, bramborové šišky). Vedle toho vznikala řada nových názvů, v některých případech jich bylo pro jeden pokrm i několik, často žertovných (folklorní materiál). O tom, jak nepostradatelnými se brambory staly zvl. v horských oblastech a podhůřích, svědčí širší škála pokrmů než v oblastech obilnářských, kde převaha moučných jídel byla patrná ještě v 1. polovině 20. stol. – Sortiment pokrmů z brambor, přibližně sto let poté, co jej zlomkovitě zaznamenala zmíněná anketa, je patrný z kuchařské knihy H. Dumkové *Úprava jídel bramborových* (1880). Řadu z nich předvedla na výstavě 1874 v Moravičanech nedaleko Mohelnice. Kniha obsahuje 716 pokrmů, ovšem i těch, kde brambory jsou přílohou k jiným jídlům. – Brambory a pokrmy z nich se rozšířily všeobecně, nejvíce v chudých vrstvách obyvatelstva na vesnicích i ve městech v době, kdy začalo početně vzrůstat průmyslové dělnictvo. Rozdílnost názvů pro některé pokrmy z brambor vede někdy mylně k tomu, že jsou označovány za regionální zvláštnost, zejm. tam, kde škála pokrmů z brambor byla široká a frekvence častá. Ve skutečnosti se obvykle pokrmy lišily jen názvem. Mezi nejobvyklejší úpravy patřily brambory pečené v troubě buď celé, nebo pokrácené na kolečka a pak ochucené česnekem; později se pekly na plátech sporáku (*pečenky, lípánky, pečky*). Oloupané pokrácené brambory se přidávaly zejm. do mléčných a zasmažených polévek; když brambory převládly nad jinými ingrediencemi, vznikla bramborová polévka: *bramboračka, bramborka, bramborovka, zemčatová, zemňáková, kobzolancka*. Hustší než polévka byly zajišené brambory: *bandorka, kucmoch, herteplová*

mačka. Ze strouhaných syrových brambor s přísadou mouky se lžící vykrajovaly a do vody pouštěly noky, halušky, *galušky, knedlíky*, zvl. *chlupaté, chlupačky, buchty, modráky, bosáky, drbáky* apod. Z obdobného těsta se dělaly bramborové placky pečené po obou stranách v holé troubě nebo na pomaštěné plotně, anebo na zelených listech (*podlastníky*). Někde se masily máslem, sádlem, u chudých lidí lojem nebo vůbec ne. Nákladnější bylo smažení na omastku. Placky byly známy ve všech oblastech Čech, Moravy a Slezska pod názvy *cmunda, hanušky, sejkory, jabkance, liťáky, bramborák, bandorka, bandorník, strouhanec, drbanec, prskance, křápance, křapáče, kramfleky, drh, halapáč, herteplový pagáče, patenty, pokroutky*. Jestliže se stejné těsto peklo na vymaštěném pekáči, někdy s přísadou ovoce nebo mléka, byla to bramborová *nadívajna, strouhanec, mazanec, žid, camprat, bramborová bába, vrnocobáč, fofrovanec*. Pokrm se dělal buď naslano s česnekem, popř. se škvarky, nebo nasladko s přísadou čerstvého či sušeného ovoce. Někdy se přidaly i brambory vařené, zalily se mlékem a na dobře vymaštěném pekáči se pekli *macek, rozčuchaná nevěsta, žid*. Z řídkého těsta s přísadou vařených brambor a kvasnic (někde se slaninou nebo ovocem) se pekli *bác, báč, bacán, toč* nebo bramborová buchta. Brambory vařené bez slupky a jen zčásti utlučené se nazývaly *štouchané* nebo *klofané, mícháňky, štouchanec*. S přidáním mouky to byl *kucmoch, kucmouch, škuháňky, škubce, šustka, šusterka, trpálky*. Kaše se vykrajovala lžící, kladla na mísu nebo talíř a posypala pracharandou, mákem nebo tvarohem či se jen omastila a zapíjela mlékem, podmáslím, kávou. Brambory utlučené na jemnou kaši se nazývaly buď také *kucmoch*, nebo *matloch, madlot* či *hervábná (herbáuná)* kaše. S přísadou vařených krulek nebo jáhel to byla kaše *nastavovaná*. Šišky a knedlíky z vařených brambor se připravovaly jako sladký i slaný pokrm, posypaly se mákem nebo polévaly rozvařeným ovocem. Mladší je posýpka z postrouhané osmažené housky. Nejčastěji se však knedlíky podávaly se zelím a podle možnosti i s masem. Uvařené se někdy ještě osmažily, to byli *pěšáci, vojsko, infanteria, chudí rytíři, šulánky* apod. Někde dělali knedlíky větší, nadívané ovocem, na Slovácku je nazývali *gule* či *gulivare*. V měšťské kuchyni se brambory přidávaly též do pečiva, ať již to bylo zmíněné těsto lité, nebo tuhé (vdolečky, buchta, závin, dort). Někdy se pečivo s přísadou brambor rovněž spařovalo mlékem nebo polévalo povidly, popř. sirobem. V této formě se ojediněle vyskytlo i mezi pokrmy štedrove-

černými, jež se v tradiční sestavě udržovaly nejkonzervativněji. Určitou výjimkou byl bramborový salát, který se na štedrovečném stole počal objevovat v městském prostředí až na přelomu 19. a 20. stol., na venkově mnohem později. Po 2. světové válce si postupně získal takovou oblibu, že pronikl i mezi pokrmy všedních dnů, lidé jej kupují k svačině a jedí samotný nebo s rohlíkem, jiní k obědu se sekanou nebo řízkem. Bramborové knedlíky z vařených brambor se staly rovnocennými s knedlíky houskovými. Ze syrových brambor se dělají knedlíky řídkěji, spíše z hotového těsta v prášku. V prodeji jsou ve stejné formě i halušky, krokety a kaše. Placky z vařených brambor se dělají jen zřídka (pracnost, absence ploten), placky ze syrových brambor se staly spíše pochoutkou (s přísadou škvarků, uzeniny) než sycícím pokrmem. Smaží se na pánvi v omastku jak v domácnostech, tak v bufetech, pouličních stáncích, nádražních restauracích apod. Některé pokrmy z brambor se od konce 20. stol. připravují zřídka (brambory *na loupačku*, bramborový guláš). – Podobně jako některé druhy pečiva byly místy i bramborové placky spjaty s určitými svátky a zábavami. Je příznačné, že to byla místa, kde brambory patřily mezi hlavní potraviny. Ve Vysokém n. Jizerou a v okolí se za 2. světové války počaly v hostincích pořádat pánské *sejkorové* večírky nebo bály, jež byly záležitostí mládeže. Při nich právě *sejkory* dominovaly (závody v jejich pojídání), snad proto, že příprava byla i za války únosná, snad pro jejich tradiční oblibu. V České Třebové se u příležitosti pouti stále prodávají *jabkance* a samotná pout' je známá jako *jabkancová*. – Oblíbeným pokrmem, šířeným z Belgie, jsou v posledních desetiletích 20. stol. smažené bramborové hranolky (pomfrity) a smažené lupínky (chipsy), rovněž cizího původu. První ze jmenovaných patří mezi nejžádanější přílohy ke smaženému či narychlo pečenému masu, ale v některých pouličních stáncích se prodávají i bez něho s tatarskou omáčkou nebo kečupem. Chipsy jsou průmyslový výrobek, jímž je zavalen trh, prodávají se i ve venkovských prodejnách. – I starší výrobky z brambor prošly vývojem, ať to byl škrob, líh nebo umělé ságo. Poslední ze jmenovaných výrobků z české kuchyně vymizel, použití prvního je řídké, i když ve formě pudinkového prášku má ve stravě a v cukrářství své místo. Jako krmivo se brambory dávají hl. prasatům a drůbeži. V t. nápoje, okopaniny.

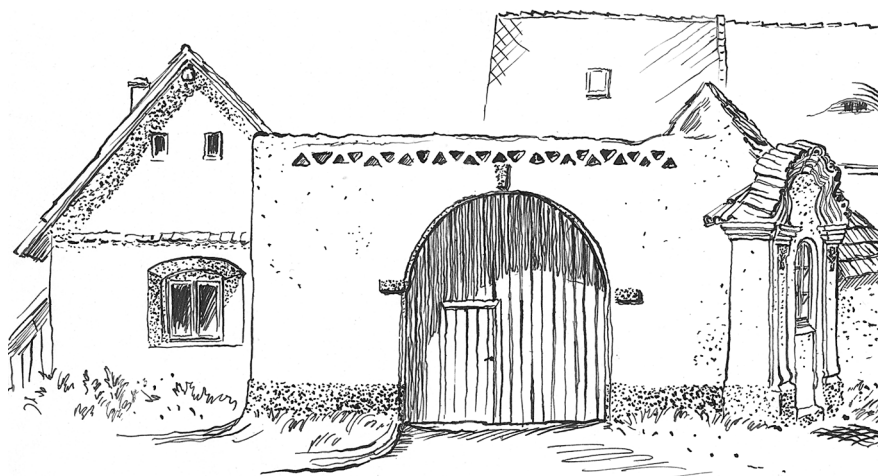
Lit.: F. Berchtold: *Die Kartoffeln*. Prag 1842; F. S. Kodým: *Úvod do hospodářství*. Praha 1879;

H. Dumková: *Úprava jídel bramborových*. Praha 1880; L. Kaizl: *Lidová výživa*. Praha 1944, s. 50–54; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 236–237, 245–259, 433–434, 522–538; F. Kutnar: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963, 2., doplněné vyd. 2005; I. Müller: *Kartoffel-Nahrung im Vogtland*. Plauen 1976; V. Vondruška: *Vývoj bramborářství na Podblanicku a v západní části Českomoravské vrchoviny*. SVPP 25, 1984, s. 223–235; J. Štátná: *Sociální diference ve stravě venkovského a městského obyvatelstva Čech koncem 18. a v 1. polovině 19. století*. AC 3, 1985, s. 16–24. [jš]

brána 1. široký, vraty uzavíratelný vjezd vedoucí obvykle do ohrazeného dvora zemědělské usedlosti. Místně (Plzeňsko) se b. nazývá vrata, jinde se naopak vratům říká b. Má především funkci praktickou, tj. umožňovat vjezd a výjezd koňských (volských, kravských) potahů s vozem a průchod hospodářským zvířatům do prostoru dvora. Časem b. plnila i neméně významnou funkci reprezentační a estetickou. Byla považována za jakousi vizitku zámožnosti a prosperity selského dvorce, a z toho důvodu sedlák věnoval výstavněmu vjezdu do svého statku značnou pozornost. Proto na ni umístoval iniciály nebo dokonce celé své jméno, popř. iniciály jmen obou manželů, dále vrocení a křesťanské symboly, které měly zabezpečovat prosperitu hospodářství a usedlost chránit (christogram, symbol božího oka, světec-ochránce). – Brány ve vsích na území Čech jsou archeologicky (Svídná) i ikonograficky (rukopis J. Mandevilla před r. 1420, prospekty měst s okolím J. Willenberga, 1571–1614) doloženy již od konce středověku. – Z dochovaných bran jsou typologicky nejstarší brány dřevěné. Skládají se z dřevěných sloupků a k nim přiléhajících vrat obvykle dvoukřídlých, sestávajících ze dvou vrátnic. Aby vrátnice nepodléhaly hnilobě, často bývaly chráněny stříškou pokrytou doškem nebo šindelem. Někdy byla součástí roubené b. i branka pro pěší. Tyto dřevěné brány byly v siluete pravouhlé, ale nad vraty mnohde obloukovitě klenuté. Obvykle značně převyšovaly plot či zídku. V Čechách (Polabí, Plzeňsko) dřevěné brány existovaly, byť už poměrně zřídka, ještě do 2. světové války, na vých. Moravě, kde však nebyly tak časté, se ojediněle dochovaly i déle. V průběhu doby se dřevěné sloupky nahrazovaly kamennými nebo zděnými pilíři spojenými několika vodorovně kladenými trámy překrytými stříškou. Časem se omítaly a nadstavovaly zdívem ozdobně tvarovaným, jedno- nebo oboustranně chráněným doškem, šindelem

nebo břidlicí, od poloviny 19. stol. taškami či prejzy. Zděné brány se ve větším rozsahu budovaly od konce 18. stol., avšak na Sedlčansku i jinde zkosené kamenné ostění zvl. mohutných zděných bran ukazuje na jejich vznik nejpozději v 17. a raném 18. stol. – Zděné brány měly nejprve rovný překlad, až později se začaly klenout do půlkruhu, který byl od 2. poloviny 19. stol. stlačen do segmentu. I tu byla klenba obkládána kamennými prvky spjatými ve vrcholu svorníkem, jenž poskytoval plochu pro letopečty, monogramy a výzdobné prvky. Při patě sloupků byly z praktických důvodů zasazovány buď prosté, nebo ozdobně tesané kamenné patníky (odrazníky, úkolníky), které chránily sloupy b. před nárazy vozů. Od konce 18. stol. se stavěly kamenné brány ovlivněné historickými slohy: barokem, rokokem, později empírem i klasicismem, ale i slohem novorenesančním a vzácně i secesí. Časově s historickým slohem nekorrespondovaly, ale slohové prvky přejímaly a přetvářely podle lidového vkusu a se značným zpožděním. Tyto slohové formy bran do statků i větších chalup přispěly k charakteristickému místnímu rázu lidového stavitelství (mnohdy se ustálily v krajový typ) a pomohly vytvořit ráz a krásu vesnice na vrcholu jejího stavebního vývoje. Nejkrásnější brány se dochovaly např. na Českokobrodsku, v j. a záp. Čechách (na Chebsku dokonce s hrázděným překladem), v severových. Čechách a jinde. Zdobí je výklenky pro světce, zvonička, malá kaplička, kamenné, keramické či betonové koule, kuželky, cedrové šišky, vázy, stylizované

květy, sochy lvů, ležících či sedících psů, labutí apod., ale i kované polychromované kytice ve vázách či květináčích a jiné ozdoby. Nejčastějšími výzdobnými prvky jsou atiky, sloupky, pilastry, voluty a čabraky; v omítce bývá nízkým reliéfem proveden nápis (jméno nebo jeho iniciály, datace, ale i sdělení či jiný krátký text) a výzdoba geometrická i rostlinná v podobě květin ve vázách, stromu života, snítek s listy, stylizovaných květů, srdcí a zřídka i figurálních motivů. Výjimečně lze na bráně najít i malbu v omítce (Volyňsko: Předslavice č. 18, datace 1848, Písecko: Albrechtice n. Vltavou č. 12, 1863). – Vzhled a výzdoba bran mnohdy koresponduje se štítovým průčelím statku, ale v mnoha případech se b. stavebním materiálem i tvarem a výzdobou od domu liší, b. obvykle bývá honosnější. – B. spolu s plotem nebo ohradní zdí tvoří v průčelí usedlosti spojnicí mezi obytným domem a špýcharem nebo výměnkem, avšak v některých krajích (na dolním toku Želivky, na Plzeňsku) bývají brány nápadně předsazeny před dům, jako by s ním ani nesouvisely. V oblasti boční domové orientace (Haná, Slovácko), u čtyřbokých usedlostí (Poličko, Svitavsko, Českokrumlovsko), v zástavbě měst, především na jejich okrajích, dále v zástavbě sociálně slabších vrstev chalupníků a domkářů se brány nebudovaly. Brány nenajdeme také u podhorských a horských usedlostí s hromadným (nepravidelným) nebo dokonce nevytvořeným dvorem. – Kromě průčelní b. mívají usedlosti s průjezdným dvorem i zadní b., umožňující vjezd

Brána statku v Katovicích (Strakonicko)

do dvora z humen a z polí za statkem. Ta je pochopitelně mnohem jednodušší, protože plní pouze funkci praktickou, nikoliv reprezentační. U menších a východomoravských usedlostí ji v starších dobách zastupoval dílec plotu, který se podle potřeby odsunul a zase vrátil zpět. – V době kolektivizace vesnice brány svou reprezentační funkci zcela ztratily, ba staly se překážkou pohodlnému a bezohlednému vjíždění vysoko naložených nákladních aut a traktorů s vleky do vysídlených velkých usedlostí prohlášených za kulacké, jež se staly sídlem státního statku nebo místního JZD. B. však vyžadovala údržbu, kterou jí nikdo neposkytoval: proto se buď sama zřítla, nebo jí některý traktorista pomohl. Avšak nejen kolektivizace, i nákladná a pracná údržba spojená s touhou po moderním vzhledu obydlí mnohde ukončila existenci krásné b. Ozdobně skládaná, polychromovaná dřevěná vrata nahradila vrata plechová a klenutou b. dva obyčejné zděné sloupky. Od 90. let 20. stol. nastává změna k lepšímu, majitelé si uvědomují historickou i estetickou hodnotu bran a renovují je. Součástí b. je branka (vrátka, dvířka) pro pěší. Je buď vyříznuta v dřevěných vratech, nebo se nachází vedle nich v ohradní zdi blíže k domu. Zpravidla vede na zápraží. Zeď nad brankou bývá podobně tvarována a zdobena jako b. – Před domem vedle b. bývá lavička, na níž se večer nebo ve chvílích odpočinku sedává a beseduje se sousedy i kolemjducími; sedávají tam staří lidé a kolem si hrají malé děti. – K b. a brance se vztahuje i řada lidových obyčejů. V předvečer 1. máje je v některých krajích zvykem před bránu postavit máj; staví ji chlapec svému děvčeti, nebo mládenci z vesnice kolektivně každé svobodné dívce, pak bývá břízka zdobená papírovými fábory připevněna na plot při vchodu

nebo vztyčena před vrata. Na Českomoravské vrchovině, ve vých. Čechách i jinde je zvykem štětkou namočenou v rozředěném vápně malovat svobodným děvčatům velká srdce s monogramy zamilovaných na vrata do domu, stodoly nebo kůlny. Je-li tato pozornost děvčeti milá, ponechá ji, dokud ji nesmyje déšť, ne-li, vezme kartáč a ještě před rozedněním se snaží nechtěnou okrasu smýt (maluje se v noci před 1. květnem, jinde před Svatodušním pondělím). V mnoha českých a moravských krajích vysypávají chodníčky mezi domy zamilovaných. V noci před 1. májem, jinde před Pondělím velikonočním a opět jinde před Pondělím svatodušním vezmou mládenci buď kbelík žlutého písku, otrub či pilin, anebo konev s vodou a bílým vápenným kalem a od b. k brance chlapce a dívky vyznačí cestičku. Proto v tyto dny dívky vstávaly už za úsvitu a s koštětem v ruce čekaly, aby rychle zahladily stopy. Mrzutost a ostuda vznikla, když takto byl zveřejněn skrývaný vztah partnerů již zadaných, ženatého muže či vdané ženy. – Krutým zvykem bylo přibítí potupného slaměného věnce na vrata b. do usedlosti, jestliže svobodná dcera očekávala nemanželské dítě. Přibítí věnce bylo doprovázeno *kočičímou*, kterou uspořádala vesnická omladina (vých. Čechy); 2. starý název pro vchod do vsi. Např. na Plzeňsku celou vesnici obklopovala pevná hradba sroubená z hrubých klád, později zděná. Toto hrazení obkličovalo okrouhlou ves po vnějším obvodu i podél (často jediného) vchodu do ní až k samé návsi. Tento starý původní vchod do vsi (zejm. to býval hluboký úvoz) se nazývá b. nebo branka; bývá však již většinou zastavěn menšími domky, jež tu tvoří celou uličku; 3. městská b. – obvykle věž s průjezdem nebo architektonicky zvýrazněný vjezd v městských hradbách, kterým se vcházelo a vjíždělo do

města. Ten se na noc a v době nebezpečí uzavíral. Brány byly součástí obranného systému měst od středověku do zrušení hradeb v 2. polovině 19. stol. Dochované městské brány se chrání jako významné památky. Pojem za *branou* znamená vně města (výlet za b., bydlí kdesi za b.); 4. slavobrána – b. postavená k určité slavnostní příležitosti ať veřejné, nebo rodinné. Slavobránami jsou i tzv. vítězné oblouky. Stavěly se k uvítání vítěze bitvy, vladaře, představitele světské i duchovní vrchnosti, později k přivítání vikáře, novokněze atd. Slavobrána je také podstatou předsvatebního zvyku zv. *brána*, dodržovaného ještě na přelomu 20. a 21. stol. Několik málo dnů před svatbou se mládež smluví a kamarádovi či družce, která se bude vdávat, udělají pěknou slavobránu s nápisem *Mnoho štěstí novomanželům* apod., ověncí ji girlandami z chvojí a květin i případnými kresbami, povijanem, dudlíkem, lahví vína atd. a upevní na b., na vrata, branku, v činžáku na vstupní dveře do domu. Za odměnu jsou pozváni k rozloučení se svobodou do domu, kde b. stojí. Podává se guláš, párky, obložené chlebičky, sladkosti, alkohol, limonády a káva, bývá přizván harmonikář, mladí přinesou kytaru a zábava obvykle trvá až do rána. Jsou-li snoubenci z různých obcí, většinou slaví každý svou b. Zvyk se drží v mnoha krajích Čech a Moravy, ale např. i v přilehlých krajích Rakouska; 5. zlatá b. – dětská kolektivní hra spojená s popěvkem; 6. v přeneseném slova smyslu otevřená cesta: b. do nebe, nebeská b. (*porta coeli*), b. do ráje, do pekel, b. ke štěstí, k srdci; 7. geograficky soutěska, údolí řeky mezi pohořími: Moravská b., Zemská b. – Branka (zdrobnělina k b.) je v lidovém stavitelství vchod do usedlosti (na ohraničený pozemek) pro pěší (zahradní branka, hřbitovní branka); přeneseně je to vymezené místo, cíl útoku při některých míčových a jiných hrách, také dosažený bod, hod do tohoto cíle.

Lit.: O. Svoboda: *Kalichy, ozdoba stavení, vrat, průčelí a střech*. ČL 13, 1904, s. 236–237; P. Matoušek: *Brány a vrata selských statků v Pojizeří*. Od Ještěda k Troskám 2, 1923/24, s. 144–146; B. Vavroušek: *Dědina*. Praha 1925; *Plzeňsko I*. Praha 1934; N. Melniková-Papoušková: *Selská vrata na Českomoravsku*. Výtvarná výchova 13, 1958, s. 289–293; N. Melniková-Papoušková – L. Štěpánek: *Vrata, vrátka a ozdobné vjezdy*. LTv 9, 1958, s. 214; B. Dejmeke: *Lidová architektura na Bělsku*. Roztoky u Prahy 1972, s. 91–141, 63 stran obrazových příloh. [ap]

brány, zemědělské nářadí k nejrůznější úpravě půdy. Používá se k drcení hrud po orbě, k vláčení při přípravě pole k setí, k povrchovému kypření půdy, k rušení

půdního škraloupu, k ničení plevelů, k zavlačování osiva a později hnojiv, ke kultivaci porostů, k vyvlačování a stahování zbytků rostlin na poli, k urovnávání povrchu pole, luk a pastvin. Nejjednodušším typem b. byl svazek větví nebo b. trnové, proutěné, sestávající z příčného dlouhého rámu, do něhož byly vpleteny silnější pruty či větve. Rámové b. s hřeby jsou v Evropě doloženy skalní kresbou z přímořských Alp (Monte Bego, 2000–1500 př. n. l.), Pliniovým textem (*crates dentatae*) a archeologickými nálezy modelů b. z římských lokalit na Rýně v Německu. V době hradištní se na území č. zemí používaly pravděpodobně celodřevěné b. rámové. B. se železnými hřeby jsou doloženy texty, nálezy a vyobrazeními od 13. stol. (Poděbrady, Semonice, Chvojen u Benešova, *Osecké kalendárium* aj.). Od středověku byly b. běžným inventářem zemědělských usedlostí. Nejpozději od 2. poloviny 18. stol. se v Čechách používalo více typů potažních b., které na mnoha místech byly obvyklé ještě v polovině 20. stol. – Podle konstrukce pracovního ústrojí se rozlišují: b. trnové či prutové, b. hřebové (rámové nebo článkové), b. s rotačním pracovním ústrojím (talířové, rýčové, křídlové nebo hvězdicové), b. pérové, často s výměnitelným pracovním ústrojím, a b. pro speciální účely. Podle použitého materiálu se b. dělí na celodřevěné, dřevěné se železnými hřeby a celoželezné (ocelové); podle zdroje tažné síly na ruční, potažní a traktorové (závěsné, nesené) a podle hmotnosti na lehké, střední a těžké. Vláčelo se jednou nebo více branami. – Rám b. si leckde zhotovovali zemědělci sami, železné zuby byly prací vesnického kováře, který zhotovil i další doplňky. Celoželezné b. byly továrenskou produkcí a začalo se jich užívat až po polovině 19. stol. – V 18. a 19. stol. byly v č. zemích rozšířeny dřevěné polní hřebové b. rámové. Rám byl tuhý nebo v místech křížení *podbranků* (paprsků) a *mečků* (příček) pohyblivý. Brána měla nejčastěji tvar obdélníku nebo výjimečně lichoběžníku či trojúhelníku. Dřevěné paprsky v počtu 2–6 byly buď pohyblivé, nebo pevně spojeny 2–4 mečky. Do paprsků se natloukaly pův. dřevěné, později železné hřeby. Dřevěné hřeby byly v průřezu kruhové a zhotovovaly se z tvrdého a houževnatého dřeva (hlohu, trnky, habru). Železné hřeby do dřevěných b. byly v příčném řezu čtyřúhelníkové, na stranách se nasekávaly proti skluzu a vykovávaly do hrotu. Počet hřebů kolísal podle velikosti b., délky a počtu paprsků. Jednotlivě používané b. *zv. šumavské* či *rakouské* s tuhým rámem měly obvykle 5 paprsků, z nichž delší krajní byly spojeny příčkou z tvrdého dřeva

o kruhovém průřezu, za niž se pomocí dřevěného běhounu a později železného kruhu (houžve) a řetězu brána tahala. Paprsky u těžkých b. byly na obou koncích zpevňovány železnými objímkami. V některých oblastech měly dřevěné b. levý paprsek v přední části delší a zahnutý, uzpůsobený k zapřáhnutí. Většina dřevěných b. s pohyblivým rámem, ale i některé b. s rámem pevným měly paprsky vpředu lyžovitě zahnuté (*nosatina*, *lyžina*). Pro vláčení zvl. v rovinatém terénu a při vláčení dvěma tahouny se často dvoje až troje b. umísťovaly za jeden bidelec. B. se zavěšovaly nakoso pomocí různých dlouhých řetízků, kroužků, háčků a zároublíků a jednotlivé b. se vzájemně spojovaly řetízky. V záp. Čechách byly od konce 18. stol. rozšířeny úzké dřevěné b. *stříbrské*, o dvou dílech po čtyřech paprscích a dvou příčkách, a *planské* b. s tuhým rámem, rovněž úzké, složené ze dvou dílů o dvou paprscích a čtyřech příčkách. Používaly se k ničení plevelů hl. při pěstování brambor. Další varianty dřevěných rámových b. jsou uváděny z Plzeňska, Děčínska, Slezska, vých. a sev. Moravy. Od 50. let 19. stol. se začaly v č. zemích šířit celoželezné anglické b. *Howardovy*, nazývané později kosočtverečné, úhlopříčné či *cik cak* b., které měly paprsky

z úhlového nebo plochého železa dvakrát lomené, čímž byly hřeby rozděleny tak, že každý vytvářel vlastní brázdíčky stejnoměrně rozdělené po ploše pole. Jednotlivé b. se na bidelec zapřahaly stejně dlouhými řetízky. K nadzvedávání b. při uvolňování vyvlačěného plevelu a rostlinných zbytků byly k jednotlivým b. nebo páru b. přivazovány páry řetízků nebo provazů často navázané na dřevěné hůlky. Pro různé práce se b. k vláčení upravovaly na ostro nebo na tupo a vláčelo se napříč, nakoso a podél. – B. se někdy zatěžovaly kameny nebo později b. kotoučové či talířové závažím, popř. človkem sedícím na sedačce. – Článkové b., sestrojené J. Semšem ve Svojských na Kolínsku v 50. letech 19. stol., vystavené 1862 na světové výstavě v Londýně a známé pod názvem *české b.*, *české luční b.* nebo (podle panství) *Althanovy b.*, byly základem všech konstrukcí pozdějších lučních článkových či řetězových b. Základním prvkem byl článek se třemi hřeby pohyblivě spojený s dalšími články, umožňujícími maximální přizpůsobení b. terénu. Tentýž základní princip byl využit později při řešení b. síťových. – Hřeby (zuby, hroty) b., pův. velmi jednoduché, byly od poloviny 19. stol. různě upravovány: rovné, směřující kolmo k zemi, zahnuté dopředu, nožovité, čtyřhranné (v průřezu čtvercové či obdélníkové) nebo kruhové, výměnitelné se šroubem a maticí, s hrotem tupým, ostrým, široce roztepané, zahnuté, dlátovité, smalými radličkami, jednostranné, oboustranné aj. – Od 2. poloviny 19. stol. se šířily různé typy b. z mnoha domácích i zahraničních strojů. Větší význam měly b. pérové, s pružným a často výměnitelným pracovním ústrojím místo pevných hrotů, tvořící přechod k pérovým kultivátorům, dále b. s rotačním pracovním ústrojím, nazývané podle úpravy pasivně rotujících ústrojí talířové či kotoučové, rýčové nebo lopatové, křídlové, hvězdicové, nazývané též drtiče hrud. Zvláštní b. byly sestrojovány pro některé kultivační práce: b. *Zehetmayerovy*,

samočinně čistící luční b. *Matouch-Červinky, luční b.* se stíračem mechu, *Holého b.* k zavlačování travních semen, b. pro ruční meziřádkovou kultivaci aj. – Známe je lidové rčení: *Jezdí s bránami do lesa* (koná nesmysly). V. t. příprava půdy.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 13–15, 131. [zt]

bratrstvo, sdružení laiků podle náboženské, profesní či stavovské příslušnosti za účelem pěstování společenské, duchovní, podpůrné nebo charitativní činnosti (b. literátské, náboženské, lovecké, horní, střelecké, pohřební ad.); **l i t e r á t s k é b .**, sbor, bratřina, kůr, literáti – laické pěvecké sdružení při chrámech v č. zemích. Latinskými názvy se zdůrazňovala vzdělanost členů (*societas, confraternitas literatorum*), ve starší literatuře bývala literátská bratrstva nevhodně srovnávána s meistersingry, ve skutečnosti jsou obdobou německých kantorátů. Na jejich vývoj mělo vliv husitství a reformace, k jejich rozmachu došlo zvl. v 16. stol. Po Bílé hoře literátská bratrstva zanikla nebo se pokatolizovala, zaměřila se na šíření a obranu katolického náboženství a zdůrazňovala charitativní, zejm. pohřební péči. Na rozdíl od chrámových zpěváků a hudebníků, usilujících o sociální výhody a profesionální postavení, byla příznačným rysem literátů dobrovolná činnost. Literátské družiny se organizovaly jako cechy, jejich členové byli řemeslníci a obchodníci, v čele stáli představitelé humanistické inteligence měst a městeček. Literátská bratrstva se řídila artikuly, čas od času obnovovanými, potvrzovanými patronem kostela nebo městskou radou v čele s purkmistrem. Literáti mnohdy shromáždili značný majetek, vykonávali dozor nad městskou školou a měli na zřeteli i sociální problémy svých členů. Sdružení nejdříve vznikala v Praze; na Starém Městě rozvíjelo činnost v 16. stol. šest bratrstev u farních kostelů a jedno při kapli Betlémské. Podle K. Konráda (1842–1894) jich působilo v Čechách do Bílé hory sto, na Moravě asi třetina. Jejich členy mohli být muži i ženy různého věkového složení, z nichž nebyli všichni aktivními zpěváky. Když některý literát *nemohl svého hlasu zastati*, byl přispívajícím členem. Příspěvky však skládali o výročních dnech všichni bez rozdílu. V čele b. na literátském kůru stáli starší, řídili chrámový zpěv *rafikou*. Nejprve bylo hlavním úkolem literátů vést obec věřících při chrámovém zpěvu. V některých kostelích měli zvláštní kruchtu nebo lavice. Sbory se dělily na literáty chorální (jednohlas) a figurální (vícehlas). Podle jazyka se odlišovali latinští literáti od českých. Hlasy byly obsazovány sólisticky nebo dvěma až třemi zpěváky. K li-

terátskému sboru náleželi také správce školy (rektor), kantor a varhaník, popř. subkantor. Dokladem vyspělosti literátských družin jsou rukopisné kancionály, pořizované mnohdy s velkými finančními náklady, výtvarně bohatě vyzdobené skvostnými miniaturami. K nejvácnější náležitosti české kancionály ze Žlutic, Litoměřic, Mladé Boleslavi a Hradce Králové. S rozvojem literátských družin souvisí i vznik domácí skladatelské školy komponistů vícehlasých motet, k níž náleželi zejm. P. Spongopeus Jistebnický (asi 1550–1619), O. Chrysogonus Jevičský (16. stol.), J. Trajan Turnovský (2. polovina 16. stol.), J. Stefanides Pelhřimovský (zemř. 1592), J. Rychnovský (zemř. 1616) ad. V pobělohorské době se jeví u literátských b. obecný příklon k jednohlasému zpěvu. Literátská tradice se později udržovala spíš jen v podobě předzpěváků na poutích a při procesích. V souvislosti s josefínskou reformou

chrámového zpěvu se bratrstva hromadně rušila, jejich majetek byl likvidován a za své tehdy vzaly i mnohé vzácné kancionály. Literátská bratrstva mají v historii národní kultury významné místo, přispěla k šíření vzdělanosti v české měšťanské společnosti období pozdní renesance i k upevnění jazyka v příhraničních oblastech; **2. n á b o ŷ e n s k é b .**, sdružení věřících (hl. laiků), vedené duchovním, které se zaměřovalo na nějaký katolický kult (Kristův, mariánský nebo určitého svěťce). První doklady o náboženském sdružení laiků v č. zemích pocházejí z Krupky (1463)

a z Plzně, kde vzniklo 1498 b. poutníků ke sv. Jakubu (do Santiaga de Compostela). Jeho členové se účastnili bohoslužeb na den sv. Jakuba a také vždy o *suchých* dnech, kdy pro ně bývala sloužena zádušní mše. K největšímu rozkvětu náboženských bratrstev docházelo v období od bělohorské bitvy do josefínských reforem (v Čechách na 650 bratrstev). Josef II. náboženská bratrstva 1783 likvidoval; současně zavedl jedině dobročinné *B. účinné lásky k bližnímu*. Bratrstva (*konfraternity*) v 19. a na počátku 20. stol. vznikala i nadále, ale rodila se do zcela jiného světa a jejich členy byli již lidé s jiným náboženským prožíváním; z formálního hlediska se však i tato novodobá bratrstva podobala svým předchůdcům (stejný způsob zakládání, církevního schvalování, udělování odpustků, systém správy, přijímání členů i vedení písemností). Definitivní zánik náboženských bratrstev znamenal až rok 1948. Náboženské b. mělo pevnou organizační strukturu, bylo obdařeno větším či menším majetkem a často i odpustkovými privilegii či jinými církevními milostmi nebo směřovalo k jejich získání; většinou bylo kanonicky založeno. Účast v bratrstvech byla samozřejmě dobrovolná, členové byli hl. zavazováni k zbožnému a příkladnému křesťanskému životu s denními projevy zbožnosti. Šlo zejm. o modlitby, jejichž druh a počet regule většinou přímo předepisovaly, o dodržování půstu či o skutky křesťanského milosrdenství. Povinností byla účast na velkých výročních pobožnostech, k nimž se slávou přicházeli zpravidla čtyřikrát do roka. Mnohé konfraternity měly také na tyto svátky předepsaná procesí a nejvýznamnější oslavy se daly vždy ve svátek patrona náboženského b. Některá společenství své členy zavazovala také k nošení odznaků či symbolů: především karmelitánská škapulířová bratrstva, ale i bratrstva Panny Marie Sedmibolestné s černým škapulířem (pod svrchním šatem nosili jeho členové tmavé, duchovním správcem b. posvěcené škapulíře). Členové mariánských růžencových bratrstev (*sodálové*) měli při sobě stále nosit posvěcený růženec, pro členy některých františkánských konfraternit byl odznakem pás sv. Františka (opasková bratrstva); také členové dvou významných pražských bratrstev sv. Jana Nepomuckého měli nosit posvěcený přívěsek s vyobrazením svého patrona. Řada úkolů plynula bratřím a sestrami barokních sodalit z oblasti, již lze označit jako funerální. Obřady a povinnosti spojené se smrtí a pohřbem bývají nejzávažnější u bratrstev pohřebních, u kongregací s přídomkem *za šťastnou smrt*, ale běžně je nalzáme i ve stanovách ostatních sdružení. Především jde o doprovod zemřelých spolučlenů na

poslední cestě, který se měl (stejně jako u řady světských korporací, např. řemeslnických cechů) konat za účasti všech členů. Povinností vyskytující se v mnoha regulích bylo i doprovázení Nejsvětější svátosti nesené k umírajícímu členu náboženského b., obvyklá byla nařízení o modlitbách za zemřelého či umírajícího členu, o povinné účasti na zádušních mších apod. Zřejmě nejvýznamnějším přínosem ze členství v náboženském b. byly pro katolíka odpustky. Náboženská bratrstva vznikala především v městském prostředí, na venkově byla rozšířena hl. bratrstva sv. Izidora, patrona venkova a selských prací. Náboženská bratrstva vznikala i při poutních kostelích, při nichž organizovala slavnosti, procesí a pod svými emblémy se zúčastňovala bohoslužeb. Náboženské b. sdružovalo aristokratické patrony, kněžstvo, městský, později i venkovský lid, avšak vnitřní hierarchie byla uchováвана přísně. Bratrstva se dělila na řádová (k šíření příslušného kultu) a farní (při farním či filiálním kostele). Prioritu mezi řádovými bratrstvy měl mariánský kult (u dominikánů byla bratrstva růžencová, u karmelitánů škapulířová, u servitů Panny Marie Sedmibolestné). Profesionální princip, který je typickým znakem středověkých náboženských bratrstev, nebyl u barokních sdružení příliš rozšířen, patří hl. ke specifickým sdružení jezuitských. Ale také do těchto studentských družin byli přijímáni nestudenti a Továřstvo Ježíšovo (jezuité) v místech působení svých kolejí zakládalo mariánské družiny i pro měšťany v české, německé a třeba i vlašské mutaci. Výrazně menší úlohu než Panna Maria hrála v zasvěcení náboženských bratrstev osoba Krista a ostatních světců; podobně pohřební bratrstva, jejichž členové orodovali za duše v očistci anebo za šťastnou smrt (bratrstva dušičková, za šťastnou smrt, se sv. Barborou a sv. Josefem). Správní záležitosti a podmínky přijetí do náboženského b. byly řešeny jako u literátů; 3. h o r n í b ., pořádek – od 14. stol. svépomocná organizace horníků všech sociálních kategorií (podobně jako tovaryšské pořádky řemesel). Základním úkolem horních bratrstev byla vzájemná podpora, solidarita, nutnost ochrany stavovských výsad a prestiže a především sociální ochrana i určitá míra samosprávy, jak ve vztahu k horním podnikatelům, tak k městské obci. Existenci horních bratrstev je možné předpokládat již v době předhusitské, historické doklady pocházejí z poloviny 15. stol. Členové horního b. platili pravidelně peněžní příspěvky a zúčastňovali se bohoslužeb i procesí (na Boží tělo, na sv. Barboru) a církevních i městských slavností, a to v hornickém kroji, s insig-

niemi a prapory. Dbali o hornické oltáře a jejich výzdobu v kostelích (freska s horníky z r. 1560 v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře) a opatrovali pro ně svíce. Horní b. pečovalo o zchudlé horníky, poskytovalo pomoc nemocným a jejich rodinám, podporovalo vdovy a sirotky. Tyto podpůrné úkoly později převzaly bratrské pokladny, uzákoněné horním zákonem (1854) jako nemocenské a zaopatřovací instituce horníků; 4. s t ř e l e c k é b ., sdružení vzniklé z branné povinnosti měšťanů hájit v nebezpečí město. Mezi nejstarší patří pražské střelecké b., jemuž 1360 Karel IV. udělil majestát upravující jeho povinnosti i práva a osvobuzující ho od všech daní. Střelecká bratrstva měla artikule podle cechovních vzorů, vlastní střelnici, kde se členové cvičili ve střelbě z luků a kuší. Střelba z pušek se prosazovala teprve od 16. stol. Dozor a ochranu nad střeleckými bratrstvy měla městská rada, patronem se stal sv. Šebestián. O letnicích pořádala bratrstva zábavu *střílení ku ptáku*, které se účastnilo městské obyvatelstvo všech vrstev. Jednalo se o střelbu na cíl (pták na tyči nebo terč). Soutěž se konala obvykle v hradním příkopu nebo na předměstí, vítězi náležely zvláštní pocty. Po závodě byl vezen ve slavnostním průvodu a až do příštích závodů zůstával králem střelců (píseň *Stříle, stříle, mistr Jakub*, 16. stol.). Tyto slavnosti se udržely až do třicetileté války. Později je převzaly střelecké spolky, u nichž se střílelo ručnicemi do terčů; 5. l o v e c k é b ., sdružení myslivců a lesníků. K nejstarším v č. zemích náleží hosínské lovecké b., které vzniklo v 90. letech 17. stol. a zcela zaniklo až 1941 v důsledku německé okupace. Uchazeč o členství v této stavovské korporaci musel předložit doklad o vyučení a zaplatit vstupní příspěvek. Příslušníci loveckého b. se povinně cvičili ve střelbě, účastnili se významných církevních svátků s vlastními korouhvemi (zajišťovali slavnostní salvy). Pěstovali kult mysliveckých patronů (sv. Huberta, Eustacha, Ivana), spravovali vlastní pokladnu a vedli si matriku členů. Význam loveckých bratrstev spočíval ve zdokonalování členů v odborných dovednostech i v tom, že vnašela do myslivosti duchovní rozměr; 6. p o h ř e b n í b ., sdružení existující od středověku u různých cechů, uměleckých a svobodných povolání, církví i jednotlivých kostelů, které mělo zajistit důstojný pohřeb svých členů při dodržení všech pohřebních rituálů. K tomu vlastnilo katafaliky, svícny, pohřební korouhve a lucerny zdobené cechovními a jinými insigniemi. Z členských příspěvků pomáhala pohřební bratrstva hradit postižené rodině pohřební výlohy, event. poskytovala podporu vdově

a sirotkům; 7. ž i d o v s k é pohřební b., *chevra kadiša* (svaté bratrstvo) – instituce pečující o duchovní i hmotné potřeby nemocného a záležitosti týkající se posledních věcí člověka v rámci židovského ghetta. Mezi nejstarší patří pražská chevra kadiša, která byla založena 1564 namísto jiného spolku, zaniklého po Ferdinandově vypovězení Židů z Čech (1541). U zrodu stál pražský rabín Eliezer Aškenazi, konečná redakce stanov byla dílem rabína Jehudy Löwa ben Becalela, jehož zásluhou se b. stalo spolkem sloužícím potřebám celé obce. Stanovy a zkušenosti pražského židovského b. převzaly záhy další obce v Čechách a na Moravě a později vlastně všechny aškenázské židovské obce v Evropě. Při výběru členů nerozhodoval majetek a sociální postavení kandidáta, nýbrž jeho zkušenost, náboženské vzdělání a morální kvality. Z těchto důvodů byla činnost b. vysoko ceněna a členství mezi 18 vybranými muži bylo pokládáno za čestnou funkci. Mezi povinnosti členů sdružení chevra kadiša patřilo povzbuzování nemocného, bdění na modlitbách u umírajícího, v případě úmrtí rituální očistění pozůstatků (*tahara*), příprava k pohřbu a bdění u mrtvého v domě očisty, doprovod nebožtíka k hrobu a účast na posledních obřadech nebo zádušní bohoslužbě. K těmto účelům mělo b. vlastní obřadní síně, katafaliky, máry, pohřební vůz apod. Činnost b. se neomezovala jen na důstojné zaopatřování zesnulých a dohled nad dodržováním náboženských předpisů: vydávalo značné finanční částky na podporu chudých, údržbu hřbitovů a jejich zakládání u malých venkovských ghet, podporovalo učence, studenty i vydavatelskou činnost.

Lit.: K. Konrád: *Dějiny posvátného zpěvu staročeského od XV. věku do zrušení literárských bratrstev*. Praha 1893; J. Fiala: *Havířský pořádek v Kutné Hoře*. Kutnohorské příspěvky k dějinám vzdělanosti české 11, 1941, č. 1; J. Lugs: *Střelci a čarostřelci*. Praha 1953; ČSHS I, s. 837; O. Skalníková: *Vytváření hornického společenství v českých rudných revírech*. RNTM 59, s. 225–238; L. Kunz: *Naivní malba tří století. Střelecké terče*. Brno 1972; *Hudba v českých dějinách*. Praha 1983, s. 81–141, 145–209; J. Mikulec: „*Piae Confraternitates*“ v *Pražské arcidiecézi na sklonku 17. století*. Folia Historica Bohemica 15, 1991, s. 269–342; F. Hoffmann: *České město ve středověku*. Praha 1992, s. 357; T. Pěkný: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 1993; J. Mikulec: *Náboženská bratrstva v procesu pobělohorské rekatolizace*. In: *Rekatolizace v českých zemích*. Pardubice 1995, s. 39–45; J. Mikulec: *Religious Brotherhoods in Baroque Bohemia*. SN H 2, 1995, s. 123–137; Z. Prokopová: *Ševětín. Hosín. Dolní Bukovsko*. České Budějovice 1997, s. 52; H. Pátková: „*Psallendo*

seu cantando.“ *Poznámka k počátkům literárních bratrstev v Čechách*. In: Facta probant homines. Praha 1998, s. 341–349; H. Pátková: *Die Bruderschaften in Böhmen im Mittelalter: Ein Überblick*. In: Geist, Gesellschaft, Kirche im 13.–16. Jahrhundert. Praha 1999, s. 207–213; J. Mikulec: *Barokní náboženská bratrstva, šlechta a slavnosti*. In: Slavnosti a zábavy na dvořech a v rezidenčních městech raného novověku. Opera historica 2000, s. 345–358; J. Mikulec: *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. Praha 2000; H. Pátková: *Bratrstvie ke cti Božie. Poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*. Praha 2000.

[mh + osk + jtr]

brázda viz orba

Brněnsko, nelidové, umělé pojmenování přechodné oblasti mezi Horáckem s Podhoráckem, Hanou, hanáckým Slováckem a novoosídleneckým pohraničním pásmem, objevující se od počátku 20. stol. v národopisné literatuře; a) město Brno s nejbližším okolím; b) tzv. širší B., které se zpravidla ztotožňuje se střední Moravou nebo aspoň s její východní částí. Po stránce jazykové i kulturní se tu mísí rozmanité prvky nevylučující německé (pozůstatek germanizovaného města, vliv německého jazykového ostrova jižně od Brna). Rozsah této oblasti, která se nevyznačuje žádným etnograficky vnímaným lidovým povědomím, je velmi rozkolísaný: od bezprostředního okolí města Brna, které jako průmyslové a vůbec hospodářské, v minulosti silně poněmčené středisko působilo na utváření a přetváření lidové kultury, až po rozsáhlou a členitou oblast zahrnující jižní část Drahanské vrchoviny, části Vyškovska, Slavkovska, Kloboucka a Židlochovicka. Lid této přechodné oblasti neměl žádné společné pojmenování a zčásti se hlásil k Podhorákům, Horákům či Hanákům. Do B. v širším významu ale již nelze pojímat Svitavsko a Moravskotřebovsko, jak činil K. Chotek v *Programu soupisu národopisného*, protože tam šlo o německý jazykový ostrov zv. Hřebečsko (něm. *Schönhengsterland*). Na rozdíl od Hané a některých dalších výrazných etnografických celků je také název *střední Morava* pro širší okolí Brna umělý a vlastně nouzový. Objevuje se velmi pozdě, až v Chotkově koncepci krajových monografií, v níž se pod střední Moravu pojímala i část Horácka, hl. Podhorácko, a pohraniční kraje j. Moravy s nevýraznou, popř. etnicky cizorodou, převážně německou kulturou. Pojem střední Moravy neoznačuje žádnou ucelenou národopisnou oblast a heterogenní obyvatelstvo netvořilo v době vzniku tohoto pojmenování žádnou

etnografickou formaci. Jazykově spadá větší část tohoto území do sféry nářečí hanáckých, resp. středomoravských, a to včetně obcí na rozhraní Drahanské vrchoviny a Českomoravské vrchoviny. F. Trávníček vyčlenil z hanáckého dialektu skupinu horských nářečí, menší část tzv. střední Moravy tvoří území bývalého německého nebo smíšeného česko-německého osídlení, které sahalo od rakouské hranice až k Brnu. Část střední Moravy ležící severozápadně od Brna tihne etnograficky k Horácku, jihovýchodně spíše k Hané, resp. k hanáckému Slovácku. Bezprostřední okolí zprůmyslovělého Brna tvoří mezi Horáckem s Podhoráckem a Hanou s hanáckým Slováckem jakousi indiferentní enklávu s několika výraznějšími obcemi, zejm. s Líšní, která si ještě dlouho udržela svoji někdejší rázovitost, než sídliště vybudovanými v 2. polovině 20. stol. docela splynula s Brnem. V důsledku odlišného vývoje posledních více než sta let se vyčlenilo na širším B. jako zvláštní okrsek Rosicko a Oslavansko, které se však nezformovalo na základě odlišností v tradiční lidové kultuře, pův. rolnické, nýbrž na základě změn ve způsobu života a v kultuře způsobených rozvojem těžby uhlí. Tato okolnost se promítá nejen do sociální struktury obyvatelstva, ale i do jeho hmotné, společenské a duchovní kultury, v níž potlačila některé tradiční, z hlediska nového způsobu obživy konzervativní složky a umožnila přijímání cizorodých, namnoze kosmopolitních elementů hornické a městské kultury. Pásmo ležící jižně od tzv. střední Moravy bylo podél nynější státní hranice s Rakouskem od středověku poměrně silně zasaženo německým živlem, zejm. v úzkém pruhu od Slavonic ke Znojmu a v širším pásu v Dyjskosvrateckém úvalu takřka až k Brnu a k Břeclavi.

Lit.: F. Bartoš – C. Mašíček: *Líšeň. Obrázky lidopisné*. Brno 1902; K. Chotek: *Program soupisu národopisného*. Praha 1914; K. Fojtík – O. Sirovátka: *Rosicko-Oslavansko*. Praha 1961; R. Jeřábek: *Národopisné oblasti a skupiny na Moravě v díle Františka Bartoše*. ČMM 106, 1987, s. 240–246; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987 (1988), s. 122–164; *Národopisné studie o Brně*. Brno 1990; R. Jeřábek: *Brno – centrum národopisné práce na Moravě*. In: O. Sirovátka a kol.: *Město pod Špilberkem*. Brno 1993; R. Jeřábek: *Národopis v Brně a národopis Brna*. In: *Brno – město uprostřed Evropy*. Brno 1994, s. 73–75; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 9–29. [rj]

brněnský kroj, lidový oděv z okolí Brna, jenž se nosil až po Vyškovsko a jihozápadně k Moravskému Krumlovu. Užíší Brněnsko, které lze vymezit okruhem deseti kilometrů kolem města, mělo zásadní vliv na vývoj, udržení a zánik tradičního lidového oděvu regionu. Materiálový i střihový základ tohoto rozsáhlého, hospodářsky i kulturně různorodého území byl stejný jako u kroje západomoravského. – Ženský kroj se udržel déle než mužský. Tradiční kabátek s třícípou *půlkou* se nosil do 1. světové války, kacabajky a jupky ještě v polovině 20. stol. Kroj neztratil charakter stavovského oblečení, byl ve městě výhodný při obchodování s plodinami. Ve starší vrstvě (1. polovina 19. stol.) se sukně šily z plátna (*šorce*, *šorány*), bílé sukně (*bíláky*) k tanci přetrvaly na hody místy do konce 20. stol. Staré ženy nosily sukně obarvené na černo nebo na tmavomodro, leštěné a nadrobno poskládané. Na sever území pronikaly látky venkovských tkalců z Drahanské vrchoviny. Zástěra byla černá leštěná nebo z vyvazovaného modrotisku. Už ve 2. čtvrtině 19. stol. se přejímaly a přizpůsobovaly potřebám kroje tovární látky, často pův. určené na pánské obleky (sukně *kemka*). Kabátek (*trčavé kabátek*, *marýnka*, *duša*, *planták*) sahal do pasu, byl bez límce, do hlubokého výstřihu se nosil šátek nebo bílá vyšívaná třícípá půlka, místy tylová. Na záp. Brněnsku nosila nevěsta a první družička do konce 19. stol. úvodní plachtu (*mřížku*). Živůtek (*kordulka*) měl stejný střih jako v severní části Drahanské vrchoviny, na hody se kladl do výstřihu hedvábný šátek, bílá půlka se překřížila přes prsa a vázala dozadu. Letní oblečení s rukávci se udrželo asi do r. 1880,

pak se užívalo jen k tanci. Západosmoravský způsob úpravy hlavy svobodných dívek se složeným červeným šátkem se udržel na hody do konce 20. stol. (Šlapanice, Líšeň). Starší rouška se nosila do počátku 19. stol. Na svatby k vysokému věnci a *pekáči* (kruhový útvar z *boullionu*) se vlasy zaplétaly do mnoha plochých vícepramenných copů. Vdané ženy v 1. polovině 19. stol. nosily půlkový čepce, zv. *modrý* (podle lemující stuhy); vázaly si také velkou bílou *šatu*, *plínu*, *plachetku* s bílou výšivkou. Od 20. let 19. stol. ženy užívaly červený bavlněný šátek (*saský*, *lipský*, *hózlendr*, *tyrol*, *vídeňák*, *muryšák*). Turbanovitě vázaný šátek se nosil i ke staršímu typu kacabajky s ozdobnými šůsky. Jupka se teprve od 2. světové války uznává za vhodnou také na svátek. Zimní kožíšky měly stříh kabátku a kacabajky, hojně se nosily přehozy různých názvů. – Mužský кроj měl obdobné vazby ke kroji na záp. a střední Moravě. Krátké mužské koženky (*kůženice*, *spodky*) se zapínaly na bocích. Během léta se v neděli (i na hody) místy nosily vlivem uniformy bílé dlouhé kalhoty. Bavlněné košile se na hody zdobily sámkami, krepinkami, bílou výšivkou. Soukenná jednořadová vesta (*kordula*, *lajbl*) se stejně jako kabátek (*lajbl s rukávama*, *rukávník*) na počátku 19. stol. prodloužila, rohy vpředu zkosily (vliv fraku). Na záp. Vyškovsku zůstaly dlouhé vesty bez této úpravy. Kabátek byl tmavomodrý dvouřadový, vesta na západě modrá, na východě a jihu červená, v jižní části Dražanské vrchoviny světle modrá. Na Židlochovicku byla červená vesta a světlemodrý kabátek kratší a ozdobnější. Počínaje východním Brněnskem se objevuje kabátek kratší, z bílého sukna (pokračuje v pásu přes j. Hanou k východu). Šosatý kabát, dlouhý pod kolena, byl vystřídán před polovinou 19. stol. peleřinovým pláštěm s jedním límcem. Poprvé je ženich nebo i družbové brali o svatbách, spolu *sručníkem*. S Hanou spojuje Brněnsko do počátku 19. stol. výskyt ocáskového kožichu (dále je rozšířen jihozápadně na Moravskokrumlovsku, na jihovýchod až do Vracova). Ze Slovácka sem vlivem trhů pronikl dlouhý *dubový* kožich (*vepřák*) a všední bílá halena (*halina*) s velkým límcem (stejně jako na Kloboucku, Židlochovicku, v okolí Kobylí a na sev. Kyjovsku). Na vých. Brněnsku a v jižní části Dražanské vrchoviny se nosila varianta haleny s kapucí. Zánik mužského kroje přišel náhle po r. 1870. Nejdéle se uchoval u mužské mládeže zvyk nosit o hodech vestu; atributem stárků jsou ještě v 90. letech 20. stol. bohatě zdobené klobouky a bílé zástěry (na vých. Brněnsku). – Na zemědělském Židlochovicku, spojeném železnicí s Vídní, se přejímaly manufakturní

materiály dřívě a v hojnější míře, takže кроj zanikl už během 3. čtvrtiny 19. stol. – Kroj z Brněnska plynule přecházel na Moravskokrumlovsko a Hrotovicko (Podhorácko). V mužském kroji našly oblibu široké pásy, vyšité brkem. Kabáty (*fraky*) byly podobné západosmoravským *kaputům*, světlemodré je měli ve Vémyslicích stárci o hodech, jinak se nosil slavnostní límcový plášť. Místy (Vedrovice, Rybníky) se ověřily družbům o svatbách kolem pasu *ručníky*. V Hrotovicích si o hodech zaplétaly stárky vlasy do mnohopramenných, naplocho pletených copů, ve Vémyslicích měly věnec. K úvodu se oděla matka s kmotřenkami červeně vyšitou úvodnicí (*chováňkou*). – Lidový oděv Znojemska je řazen ke kroji západosmoravskému.

Lit.: F. Bartoš – C. Mašíček: *Líšeň. Obrázky lidopisné*. Brno 1902; V. Bělík: *Jak se u nás odívají*. In: Moravskokrumlovsko a Hrotovsko. Moravský Krumlov – Hrotovice 1925, s. 219–230; L. Kunz: *Lidový кроj ve Šlapanicích u Brna*. ČMMZ 35, 1950, s. 367–412; E. Babáková: *Zaniklý кроj v Brně-Židenicích a Juliánově*. ČMMZ 36, 1951, s. 210–226; E. Urbachová: *Lidový кроj v Brně-Králově Poli a Řečkovicích*. ČMMZ 38, 1953, s. 83–88; M. Ludvíková: *K otázce jižních hranic brněnského kroje. Kroj na Židlochovicku*. ČMMZ 51, 1966, s. 195–230; M. Ludvíková: *Kroj na Vyškovsku. K otázce východních hranic brněnského kroje*. ČMMZ 52, 1967, s. 183–216; V. Svobodová: *Lidový кроj na brněnských předměstích*. ČL 75, 1988, s. 78–84; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990. [ml]

brokát, hedvábná tkanina se vzory; a) protkávanými zlatými a stříbrnými vlákny; zhotovovala se technikou brošování, kdy je útek veden jen v hranicích motivu, vrací se a neprochází celou šíří látky; b) tkanými a vícebarevnými, hotovenými od počátku 19. stol. na žakárských stavech. Oba druhy b. se užívaly od 18. stol. v lidovém oděvu č. zemí. – Ve středověku se výrobou b. proslavila italská města Lucca, Florencie, Janov a Benátky. Z Itálie se brokáty vyvážely do většiny evropských zemí. Nejstarší brokáty z Čech jsou z 10. stol. (Kouřim, čelenka se lněnou osnovou protkanou stříbrnými drátky; Libčice n. Vltavou); středověké doklady se zachovaly v kostelních pokladech. Podle zbytků látek, celých oděvních součástí a výtvarných vyobrazení bylo od 13. do 17. stol. v Evropě utkáno velké množství brokátových dezénů, z nichž řada byla navržena vynikajícími malíři. V 17. stol. se uplatnila záliba v asymetrických kompozicích rostlinných motivů. Velká produkce b. byla ve Francii zvl. za doby Ludvíka a Napoleona I. Rakouská produkce hedvábných brokátů se rozšířila po francouzské revoluci natolik, že se exportovaly. Nevynikaly po stránce umělecké, ale technické. – V lidových krojích č. zemí užívaly drahý b. se stříbrnými a zlatými brošovanými květinovými vzory pouze bohaté ženy, nejčastěji na živůtky (*lajbíčky*), např. na Blatech. Na Doudlebsku se měkké šněrovačky z tohoto materiálu nazývaly *ornátové*. Živůtky na Náchodsku z konce 1. poloviny 19. stol. se šily z b. s dracounovou půdou a barevnými květy. Látka se zkomoleně nazývala *pragát*. Z b. se zlatými a stříbrnými nitěmi bývaly živůtky na Haně a *kordulky* na Slovácku, např. ve Vracově. Brokátové čepce se nosily na Českomoravské vrchovině, na Hlinecku, v okolí Havlíčkova Brodu a na Doudlebsku. Tento druh b. se tkal až do 2. světové války v Chrastí u Chrudimi. B. s větším množstvím zlatých a stříbrných nití se říkalo *zlatohlav* nebo *stříbrohlav*. – Hedvábných brokátů s bohatými žakárovými vzory monochromními nebo vícebarevnými se užívalo v ženském i mužském kroji především v 19., na Slovácku i ve 20. stol. Ženy nosily z hedvábného b. šněrovačky téměř ve všech českých krajích, na Moravě pak živůtky v řadě obcí na Slovácku. Kvítované brokátové sukně byly oblíbené koncem 1. poloviny 19. stol. ve středních Čechách, v Pojizeří a Podkrkonoší, na Blatech, na Moravě ve Strážnici, Krumvíři, Rohatci ad. Z jednobarevného květovaného hedvábného b. bývaly i potahy tvrdých čepců na Českomoravské vrchovině, ale hotovily se z něho i měkké půlkové a dýnkové čepce na Doudlebsku. Výjimečně byly z hedvábného b. ženské

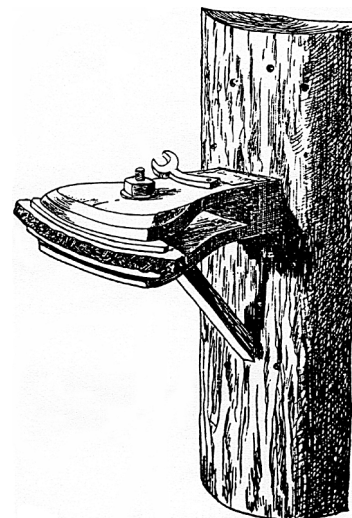
vy nevěsty. Na Litomyšlsku se brokátové pentle nazývaly *vyrážené*. – Muži nosili pod límcem košil jednobarevné brokátové šátky různých tónů, ale i vícebarevné (např. na Chodsku *ištěrkový*). Oblíbené byly černé šátky, červené nosili jen svobodní muži na Chodsku; v Podkrkonoší zaměnili původní mašli pod krkem nejprve šátkem černým, později barevným. Hedvábné brokátové květované vesty nosili muži ve středních Čechách, na Doudlebsku a na Slovácku (Strážnice, Vnorovy). Všechny tyto brokátové látky, stuhu a šátky byly dost drahé a kupovaly se na trzích, od podomních obchodníků (*hauzírníků*) a v obchodech.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949]; J. Staňková: *Tradiční tkaniny zdobené flakou*. ČL 63, 1976, s. 152–173; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; L. Kybalová–O. Herbenová–M. Lamarová: *Obrazová encyklopedie módy*. Praha 1973; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979. [jst]

špenzry a kabátky. Naopak k velice rozšířeným patřily ženské zástěry, z nichž některé měly specifické názvy: *květaté*, *flákaté* (Doudlebsko), *pentlové* (Blata, Chodsko). – Během 19. stol. se měnila obliba určitých vzorů. Módní a žádané byly brokátové šátky na krk, na nichž se objevovaly v jednobarevném atlasově tkaném základu brošované barevné kvítky. Nejhonosnější kusy měly v jednom rohu kytici z drobných barevných kvítků a se stříbrným či zlatým květem uprostřed. Všechny dekorativní motivy byly vytkány brošováním. Na Plzeňsku se vedle malých brokátových šátků na krk nosily rozměrné šátky s květy tkanými jen ve dvou tónech, např. šedivé a fialové. Upravovaly se tak, aby byly co nejvíce vidět: překřížily se na hrudi přes šňěrovačku, konce visely na obou bocích. Také na Rožnovsku p. Radhoštěm patřil velký brokátový šátek ke konečné fázi ženského kroje. – Mnoho krojových stuh mělo brošované brokátové vzory s květinovými motivy. Tkaly se v sev. Čechách i na sev. Moravě, ale mnoho se jich dovaželo. Nosily se téměř ve všech krajích č. zemí, proto se zachovaly ve velkém množství. Jejich použití bylo rozmanité. V Čechách byly nezbytným dekorem jednobarevných vlněných sukní, i když se někde místo pentle našival pruh brokátové látky (Českomoravská vrchovina). Stuhami se vázaly např. bílé vyšívané zástěry, korále na krk, na čepcích se upevňovaly v týle nebo na temeni do mašle a byly tak dlouhé, že sahaly až k dolnímu okraji sukně. Šily se z nich dívčí vínky a byly nezbytnou součástí svatební úpravy hla-

brouskařství, převážně sezonní domácí výroba brousků na ostření kos a srpů, vázaná na výskyt štěpného jemnozrnného pískovce (Vsetínsko, Trutnovsko, Hořicko). Archivní prameny informující o b. používají termín brousek; jen nářečně se na Valašsku užívá i název oselka (stsl. *osla*). O b. se hovoří v česky psaném popisu vsetínského panství z r. 1666, kdy výrobu brousků prováděla ve své režii vrchnost v Rokytnici (Vsetínsko). V Podkrkonoší byli výrobci drobní zemědělci, kteří se b. věnovali v době mimo polní práce. Výroba zde prosperovala do 80. let 19. stol., na Valašsku se udržela ještě ve 20. stol., nejdéle v Liptále a ve Lhotě u Vsetína. Poslední výrobci přešli po 2. světové válce do přidružené výroby jednotných zemědělských družstev. Jako turistickou atrakci předvádějí výrobu brousků na přelomu 20. a 21. stol. brouskaři ze Lhoty u Vsetína ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově p. Radhoštěm i jinde. – B. užívalo poměrně jednoduché zpracovatelské technologie. Na Valašsku byl materiál získáván v pozdním létě pro celé zimní období v místních povrchových lomech, kde se těžil ručně v blocích; jen ojediněle se dobýval v hlubších lomech, odkud byl vyvážen po kolejnících. Z hloubky se získával kvalitnější materiál modrošedé barvy, povrchový kámen byl žlutošedý. Pro práci v lomech sloužil speciální nástroj s jednostrannou špicí (*kylhof*). V Podkrkonoší se brousky vyráběly z červeného a bílého pískovce. Nejlepší byl tzv. vodní pískovec, který se těžil na levém břehu řeky Bystřice

pod obcí Doubrava (Jičínsko). Kámen se ve valašských dílnách dále štípal a pomocí dřevěné formy byly za mokra odsekávány tzv. *rážky* (na Hořicku *okřesky*), které se ručně obrušovaly (*šouपालy*). Nejstarší výrobní technologií bylo osekávání polotovaru brousku kladívkem (*klepačem*) na kovadlince (*babčici*) a broušení na kruhovém kameni (*brusáku*) z hrubozrnného pískovce, jehož horní plocha byla vyhloubená. Po 1. světové válce došlo k zavedení nové výrobní technologie. Polotovar byl upevněn v dřevěném svěráku a okraje brousků byly štípány kleštěmi s dlouhými rameny a nedovřenými čelistmi. Teprve elektrifikace ve 30. letech 20. stol. umožnila zdraví škodlivou práci (silikóza) zmechanizovat. Na Hořicku dochází k mechanizaci výroby už po r. 1900. Mimo ruční brousky se zde zhotovovaly také *točící brusy* s průměrem od 10 cm až po 2 m. – Distribuci valašských výrobků zajišťovali před 1. světovou válkou sami brouskaři nebo podomní obchodníci (*hauzírníci*), kteří prodávali brousky po celém území Rakousko-Uherska. Měli své ustálené trasy; výrobci mohli prodávat volně, podomní obchodníci, kteří zároveň nabízeli i nože (*křiváky*), kosy, srpy a jiné zboží, museli mít speciální povolení. Ve velkém se brousky prodávaly místním obchodníkům (překupníkům), kteří zboží dopravovali dále (Hořicko). – Štípatelný pískovec se používal také na hotovení velkých plochých desek (*šled*), které sloužily jako dlažba, ploty, kryty na komíny, brusné kameny pro sklárny i pokličky na hrnce. K r. 1825 je doložena z Poličné u Valašského Meziříčí výroba pískovcových náhrobků. – Brousky se vyráběly také z břidlice, která se těžila v oblasti Nížkého Jeseníku a Oderských vrchů.

Brouškařský svěrák – přesek. Vsetínsko, 20. stol.

Lit.: F. Čapek: *Výroba a vývoz brusů a broušek na Hořicku a okolí*. In: Zpráva o činnosti Průmyslového muzea podkrkonošského v Hořicích za rok 1905 a 1906. Hořice 1907, s. 34–40; Č. Zíbrt: *Perlářství, pípařství a brouškařství v Podkrkonoší*. ČL 17, 1908, s. 308–326; M. Zajíc: *Výroba broušek na Vsatsku*. NVal 5, 1939, s. 26–29; E. Urbachová: *Lidová výroba broušek na Vsetínsku*. Práce Vlastivědného ústavu Vsetín 1972, č. 2, s. 25–33; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II, s. 20. [eu]

broušení drahokamů, výrobní odvětví zabývající se povrchovou úpravou přírodních kamenů (minerálů). B. d. bylo pův. řemeslnou výrobou, z níž se na Turnovsku (s centrem v Rovensku p. Troskami) a ve Světlé n. Sázavou vydělila domácká výroba se všemi charakteristickými znaky. Gestoři (jednak podnikatelé, jednak řemeslníci-brusiči s vlastními dílnami) zadávali práci stálým i sezonním výrobcům, kteří většinou vlastními nástroji a často spolu s rodinnými příslušníky pracovali až 16 hodin denně v hygienicky nevyhovujícím prostředí. K broušení používali nejdříve pískovcové a poté brusným materiálem posypané kovové (též olovené, proto docházelo k otravě) kotouče, zatímco k leštění sloužily kotouče dřevěné, potažené sukem. Životní úroveň rodin brusičů byla vyšší ve Světlé, protože na Turnovsku vydělky snižovala nabídka stavebních dělníků, kteří si v sezoně vydělali a v zimě, kdy se na stavbách nepracovalo, pak mohli brousit drahokamy za nižší cenu. Ve Světlé se granáty také provrtávaly a z nich se pak následně, jako na Třebenicku (Litoměřicko) nebo v Jistebnici (Táborsko), sestavovaly granátové šňůry. – Český granát (pyrop), tmavočerveně zbarvený příměsí kysličníku chromitého, často zdobil jako šperk také ženy z majetných venkovských vrstev. Největší naleziště granátů v č. zemích jsou na jižním svahu Českého středohoří, kde se těžily překopáváním a rýžováním z diluviálních šterků a zcela výjimečně, u Měrunic (Teplicko), také dolováním. Jejich opracováním se zabývali specialisté, působící zejm. v Praze a na Turnovsku, kde byla v 1. polovině 18. stol. ustanovena bratrstva brusičů drahokamů v Turnově (1715), na rohozeckém panství (1729) a v Rovensku p. Troskami (1747). 1752 založil hrabě F. Kolovrat-Krakovský s pomocí odborníků z Freibergu brusírnu granátů ve Světlé n. Sázavou, další vznikly na Litoměřicku (nejdůležitější v Podsedicích) a v Kolíně n. Labem. Granáty z měrunického dolu se zpracovávaly v Bílině (Teplicko). Tento vzestup zastavila krize, která nastala koncem 18. a počátkem 19. stol. v dů-

sledku napoleonských válek a konkurence barevných skelných kompozic ze Železnobrodská a Jablonecka. K dalšímu oživení došlo až ve 3. čtvrtině 19. stol., kdy byla 1884 v Turnově založena odborná šperkařská škola. Avšak již koncem 19. stol. následovala krize, spojená s úpadkem pražského šperkařství, nástupem zahraniční konkurence, změnou módy a s klesající poptávkou po českém granátu na přešyceném světovém trhu (donutila mnohé výrobce k emigraci do zámoří). Ve výrobě oživené po 1. světové válce už převažovalo broušení různých odrůd umělého korundu a spinelu.

Lit.: F. Zuman: *České kamenářství*. Sborník pro hospodářské a sociální dějiny 1, 1946, s. 29–39, 183–195; V. Scheufler: *Domácká výroba v českých zemích*. EAČMS II. [zh]

brtnictví, lesní včelaření – způsob chovu včel v dutinách lesních stromů, navazující na sběr medu a vosku v pravěku. *Brť* je strom s přirozenou nebo umělou dutinou osazenou včelstvem. *Brtníci*, *lešáci*, *medaři*, *včeláci* či *včelníci* vyhledávali v lese stromy se včelstvy, vysekávali dutiny, brťe osazovali, značili, ochraňovali a odebírali med a vosk, tj. *vylamovali*, *klestili* a *podřezávali*. Brtnickým nářadím byly sekyrky, *tesly*, žebříky, hák s provazy a lavičkou, dřevěné vložky k zpevnění včelího díla, hůlky, lopatky, naběračky, stříkačky, nože, kleště, vidličky, kukly, rukavice, dýmáky, klíčky na matky, dále dřevěné, proutěné, loubkové nebo plátěné *rojáčky*, dřevěné

nádoby a lisy na med a vosk. Brtníci odvádějí vrchnosti naturální, později i peněžní dávky. Podle brtnického práva byly zřizovány cechy. Na českém území se b. vzácně dochovalo do 18. stol., ve vých. a severových. Evropě bylo časté ještě začátkem 20. století. V. t. včelařství.

Lit.: J. Chadt: *Brtnictví*. Písek 1913; F. Redlich: *Waldbienenzucht und Zeidlergesellschaften mit besonderer Berücksichtigung der Niederlausitz*. Ethnographisch-archeologische Forschungen 4, 1958, s. 185 an.; S. Mazak: *Barč odrzańska ma okolo 2055 lat*. Pszczelarstwo 26, 1975, č. 11, s. 18–21; Z. Tempír: *Brťe a brtníci*. Včelařství 54, 2001, č. 8, obr. 2; Z. Tempír: *Ještě o lesním včelaření*. Včelařství 54, 2001, č. 11, obr. 2. [zt]

brumle viz grumle

Bruncvík, postava z české národní pověsti, pův. z německého rytířského románu o Štilfrídovi a Bruncvíkovi. Děj je spojen s erbovní pověstí z poloviny 14. stol. o vzniku českého královského znaku (stříbrný lev na červeném poli) uděleného prvním českým králem. V pověsti se líčí dobrodružné putování rytíře B. Cestou po moři uvízne na magnetické hoře, odkud jej zašitého v koňské kůži zachrání pták Noh. Za pobytu u proradného krále získá kouzelný meč, který po vyslovení formule *všem hlavy dolů* stíná hlavy nepřátel. Během dalšího putování je svědkem boje lva se sedmihlavou saní: pomůže lvu, který ho z vděčnosti doprovází po celý zbytek života (zemře na Bruncvíkově hrobě). – Pův. rukopisná skladba byla opětovně vydávána jako knížka lidového čtení a odkud pronikla do lidového podání. Z lidové tradice ji zaznamenali A. Sedláček (1843–1926), O. Příkryl (1862–1936), E. Peck a opakovaně J. Š. Kubín. – Litka o B. náleží ke kmenovým českým národním pověstem. Do svých souborů ji zařadili jak A. Sedláček (1894), tak A. Jirásek (1894). – Jako B. (řidčeji Roland) je označována socha rytíře s mečem a pražským znakem (symbol městského práva) na pilíři Karlova mostu v Praze. Její nynější podoba pochází až z r. 1884, původní socha byla zničena švédskou dělostřelbou ke konci třicetileté války (1648).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 156A; Tille I, s. 109; K. J. Erben: *Výbor z literatury české*. Praha 1850, s. 39–74; J. Gebhart: *Oestereichisches Sagenbuch*. Pest 1863, s. 204; J. Košnář: *Staropražské pověsti a legendy*. Praha 1947, s. 121–123, 2. vyd.; A. Jirásek: *Staré pověsti české*. Praha 1956, s. 102–115 (1. vyd. 1894); A. Sedláček: *Historické pověsti lidu českého*. Praha 1972, s. 112; J. Š. Kubín: *Na vaší radost*. Hradec Králové 1985, s. 111. [dk]

brusář, slaměná figurína s dopisem v ruce, oblečená jako pekař a zhotovovaná mladíky v obcích levého horního Pojizeří do počátku 20. stol. v souvislosti s přípravou štedrovečerní tabule. B. umísťovali jeho tvůrci v předvečer Štědrého dne do domů, ve kterých se právě chystali sázet koláče do roztopené pece. Vlastník domu musel pečení přerušit a přečíst dlouhý průvodní dopis s přáním zdaru v novém roce. Kvůli prodlení (čtení, vychladnutí pece) těsto přešlo a v pečivu se vytvořily zákalý zv. *brousky*. Žertovný obyčej, založený na víře v magii slova (nutnosti přečíst celý dopis až po závěrečné přání), se na přelomu 19. a 20. stol. nalézal ve stadiu úpadku a v některých lokalitách sloužil b. již jen k postrašení spoluobčanů (např. vhozením figuríny pod kola lokomotivy).

Lit.: J. Panýr: *Brusář – zvyk z českých osad levého horního Pojizeří*. ČL 14, 1905, s. 331–334. [lk]

bryzda [z rum.], měkký, zaležený a osolený ovčí sýr, konečný produkt zpracování mléka na salaši. Pojem byl rozšířen valašskou kolonizací, nář. zní též *brymza*. O b. a také o hroudách čerstvého ovčího sýra se poprvé mluví jako o lahůdkách na stole olomouckého biskupa v 16. stol., v čase, kdy se salašnický způsob hospodaření rozšířil na vých. Moravu a na Těšínsko. Ojedinele se na tomto území b. podomácku připravuje ještě na počátku 21. stol. Terminologicky i technologicky souvisí tento způsob sýraření s ostatními karpatskými oblastmi. První popisy dokládá vlastivědná literatura z konce 18. a z 1. poloviny 19. stol. (N. Mitrowsky, K. J. Jurende, J. H. A. Gallaš, D. Sloboda, později L. Sawicki, F. Bartoš ad.). Princip této výroby zůstal pět století stejný. Zpracovávalo se především ovčí mléko s nevelkým dílem mléka kozího a někde i kravského (Těšínsko), a to třikrát (v závěru salašnické sezony jen dvakrát) denně. Byla to práce bači, jen při dojení mu pomáhali pasáci zv. *valaši*. Dojiči seděli na stoličkách v úzkých průchodech v ohradě (*strunky*) a postupně dojili ovce, které jim přiháněl bačův pomocník (*honečník*). Dojilo se do kónické dřevěné nádoby (*geleta*), vyrobené bednářskou technikou. Gelety s mlékem se donesly do koliby, kde se hned, dokud ještě bylo mléko teplé, začalo se zpracováním. Pokud se použilo také mléko z předchozího dojení, muselo se ohřát na teplotu nadojeného mléka (asi 30 °C). Mléko z gelet se nalilo do velké dřevěné nádoby (*putyra*) o objemu 20–60 l. V minulosti byly častější putyry vydlabané z *mosoru*, tj. z jednoho kusu dřeva, ze špalku, z něhož po zpracování zůstala jen obvodová stěna, do níž se po napa-

ření vpravilo dno. V 19. a 20. stol. na salaších převládla putyry vyrobená bednářskou technikou: byla kuželovitá, ale na rozdíl od gelety nahoře širší. Mléko se precedilo přes plátno natažené přes putyru; na plátno se ještě položila smrková větvička, která zachycovala hrubou nečistotu. Do mléka pak bača nalil přesnou dávku syřidla (*klog, klog*). Syřidlo získávali ze žaludku telete (méně často kůzlete nebo jehněte), které ještě pilo od matky a nepáso se; žaludek (na Těšínsku *ryncka*) pak vysušili a ponořili do hrnku s vodou nebo se syrovátkou, aby se vylouhování získalo syřidlo. Je pravděpodobné, že do 18. stol. se žaludek sušil i se svým obsahem, tj. se sýrovinou, podle záznamů z 19. a 20. stol. se však žaludek vyčistil a dala se vylouhovat jen jeho stěna. Ze žaludku se extrahovaly enzymy a jiné látky urychlující proměnu mléka na sýr. Množství syřidla záviselo především na počasí: za chladu a deště se ho do putyry vlilo více. Putyra s mlékem se postavila blíž k ohništi (*vatře*) a někdy se ještě zakryla houní, aby se mléko co nejdéle udrželo v teplém stavu. Do půlhodiny, někdy až do hodiny se mléko proměnilo v homogenní sýrovinu. Bača ji důkladně rozmíchal, vyhrnul si rukávy, posadil se na stoličku, putyru naklonil k sobě a podložil ji speciální podložkou zv. *psík*. Potom ponořil ruce do sýroviny a pomalu stlačoval (*sháněl*) kousky sýroviny v jednu velikou hroudu sýra. Vytáhl ji a vložil do kusu plátna (na Valašsku zv. *hrudkařka*, na Těšínsku *buzara*), zavázal na uzel a pověsil na silný dřevěný klín ve stěně zadní části koliby. Tam po několik hodin, obvykle až do následujícího dojení z hroudy sýra odtékala a později jen odkapávala syrovátka (*kapalka*) do úzkého škopku, zv. na Valašsku počátkem 19. stol. *syropak* (podle J. H. A. Gallaše), na Těšínsku *kapalnik*. – Syrovátka, která zůstala v putyře (na Těšínsku *mulka*), se nalila do velkého kotle, který byl zavěšen nad ohništěm. Technické zařízení, na němž kotel visel, se nazývalo *kumbár*. Byla to otočná konstrukce ve tvaru šibenice, která umožňovala snadnou manipulaci s těžkým kotlem, vychýlení do strany a také regulaci výšky nad plamenem. Syrovátka se za občasného míchání ohřívala až do prvních vzduchových bublin (asi 90 °C). Tehdy se kotel rychle vysunul z ohniště do strany. Syrovátka se vařením změnila v *žinčici*. Na jejím povrchu se usadila bílá tuková vrstva zv. *urda*. Velikou dřevěnou lžící se sebrala do dřevěné nebo hliněné nádoby, když se jí shromáždil dostatek, stloukalo se z ní máslo; v máselnici zůstalo podmásí (*cmer*). Ve srovnání s máslem z kravského mléka byla urda bělejší, řídká a mastnější. Drobné čás-

tečky sýra se v kotli srazilily v chuchvalec (*rak*). Patřil honečníkovi nebo ovčáckému psu. – Žinčice zbavená urdy se z kotle vylila do speciální putyry a pila se ještě za tepla. Co se nevy pilo, vylilo se do velkého *kadlubu*, kde žinčice po dvou třech dnech získala příjemnou nakyslou chuť. Někdy se část žinčice z kotle odebrala i s urdou: když chtěl bača připravit obzvláště kvalitní, výživnou žinčici. Pomocí velké lžice (*vařačky*) se tak dlouho přelávala, až se žinčice i urda navzájem promíchaly a nápoj zchladl. Pil se z *čerpáku*, z dřevěné nádoby z jednoho kusu dřeva, k níž bylo připevněno držadlo. Na Moravě a ve Slezsku (na rozdíl od Slovenska) byly čerpáky zdobené jen jednoduše, pouze drobnými zářezy. Majitelé ovcí si často žinčici odnášeli do vesnice. Přenášela se ve speciální nádobě zv. *oboň*, na Těšínsku *uoboň*. Už od 18. stol. se žinčice užívala k léčení především plicních chorob, ale i dny, žaludečních obtíží apod. Pacienti přicházeli vypít čerpák žinčice na salaš, nebo se jim v oboni donesla až do města. Před polovinou 19. stol. vznikly v Rožnově p. Radhoštěm *žinčicové lázně*, kam přijížděli pacienti z celého rakouského mocnářství. Popíjeli čistou žinčici, bez urdy i bez kousků sýra. – Když práce se žinčicí skončila, bača se opět věnoval sýru. Pokud už z něj nekapalo nebo odkapávalo nepatrně, vyňal celou hroudu z plátěné látky a položil ji na polici zv. *komárník* či *podešvár* (police horní, až pod střechou) nebo jen na *policu* v zadní části koliby. Hroudy sýra tu ležely 4–6 dnů, až sýr dostatečně vyschl a zksyl; aby vysychal rovnoměrně a neplesnivěl, bača ho každý den obracel a otíral vlhkým hadrem. Tak vznikl ovčí sýr, který se zčásti konzumoval v této podobě. – Zmíněný způsob zpracování ovčího mléka byl známý na Valašsku i na Těšínsku. Na těšínských salaších se však během 1. poloviny 19. stol. ujala poněkud odlišná technologie. Tato odlišnost vyplynula především z velkého podílu kravského mléka a také ze zvláštností vlastnických. Z mléka krav, ovcí a koz se v první řadě vyprodukovalo máslo, a teprve ze zbylého mléka, prostého smetany, se obvyklým způsobem získal sýr. Gelety s ovčím a kozím mlékem a koněvky s kravským mlékem se v kolibě vylily do velkého *koryta*, vydlabaného z jednoho kusu dřeva. Ve dnu koryta byl otvor, který se ucpal čepem (*čopem*), dlouhou dřevěnou zátkou, která vyčnívala nad mléko. Za 12–14 hodin, když se již na mléce usadila silná vrstva smetany, se tato dřevěná zátku povytáhla a do putyry pod korytem vteklo mléko ze spodní části koryta. Potom se vypustila smetana, často rovnou do oboňe, ve které se odnesla do vsi k dalšímu

zpracování. Z mléka v putyře byl získán sýr a také žinčice, jen urda se již nesbírala. – Většina ovčího sýra byla zpracována na b. V 19. a 20. stol. se to dělalo až doma, v usedlosti, ve stoletích předchozích zřejmě také přímo na salaši. Z hroudy sýra se okrájela ztvrdlá kůra, měkký sýr se uhnětl, prosolil a natlačil do dřevěné nádoby zv. *faska* (doložené už v 16. stol.), při větším množství i do kadlubu, v domácnostech často do kameninového hrnce, v němž vydržel velmi dlouho, někdy až do nového sýra v příštím roce. Nahoře se b. zakryla kopřivami nebo javorovými listy, které ji udržely v čerstvém stavu. Někde b. zalili rozpuštěným máslem, které vytvořilo neprodyšnou izolační vrstvu. Nakonec se obsah nádoby zatížil těžkým kamenem. – Je pravděpodobné, že b. jako tvarohovitý sýr se dříve dělala i v ostatních oblastech chovu ovcí v Čechách a na Moravě, ve kterých se ovce dojíly.

Lit.: N. Mitrowsky: *Reise zu den Salaschen auf dem Jawornik hinter Bistrschiz*. In: Compendiöse Bibliothek. Gotha – Halle 1794, s. 97–102; J. K. Jurende: *Salaschen in Mähren*. In: *Mährischer Wanderer*. Brno 1811; D. Sloboda: *Něco ze života Valašského*. Týdeník 1848, s. 81; K. Kadlec: *Jos. Heřm. Gallaše ztracený spis o Valaších v kraji Přerovském*. ČL 15, 1906, s. 161–178; V. Vilikovsky: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936, s. 819–821; J. Štika: *Ohniště v karpatských salašnických kolibách*. ČL 54, 1967, s. 267–284; J. Štika: *Salaschenuwirtschaft in Ostmähren bis Mitte des 19. Jahrhunderts*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest 1969, s. 274, 281–284. [jšt]

břidlice, většinou slabě přeměněná (metamorfovaná), popř. usazená (sedimentární) hornina, obvykle s tence vrstvenatou odlučností. Starší označení, pokrývačská b., vycházelo z převažujícího využití jako krytiny domovních střech, štítů a komínů. V lidovém stavitelství se břidlicová krytina rozšířila koncem 19. a začátkem 20. stol., třebaže místy (např. ve středních Čechách, Nízkém Jeseníku) se uplatnila už v 1. polovině 19. stol. Používala se zejm. v okolí břidlicových lomů, kterých bylo nejvíce mezi Manětínem a Rabštejnem n. Střelou a na Železnobrodsku v Čechách a v oblasti Nízkého Jeseníku a Oderských vrchů na sev. Moravě a ve Slezsku. – Břidlicové lomy se dělají na povrchové a podzemní (hlubinné), a podle toho se rozlišoval i způsob těžby: buď na díle denním, nebo na díle podzemním. Hlubinným dobýváním se b. získávala v moravsko-slezské oblasti. V povrchových lomech se dlouho pracovalo jen od jara do podzimu, teprve v 70. letech 19. stol. se na Železnobrodsku začal zvláštní druh tvrdé b., předtím považovaný za neštipatelný, těžít v zimě. Podobně jako z lomů u Rabštejna sloužila také železnobrodská b. především k výrobě střešní krytiny. – B. se vylamovala ručně (sekerami nebo klíny), od r. 1867 se používal i střílný prach. Větší kusy štípali *dráči* úzkými dlátky na menší tabulky, kterým *stříhači* osekávali a později pomocí *nůžek* dávali konečný tvar. Odpad ukládali *kolečkáři* poblíž lomu na velkých haldách (*brobkách*). Hotové tašky či *šifry* (z něm. *Schiefer*) rovnal dělník zv. *prášek* do kop po 63 kusech (3 tašky jako náhrada případných ztrát při dopravě a manipulaci), oddělených od sebe nakoso stavěnými *kopáky*. – Podle kvality, barvy materiálu a pravidelnosti tvaru se břidlicová krytina dělila do tří jakostních tříd. Nejhorší tvořily *fleky*, pestrobarevné tašky různých tvarů a velikostí. Kvalitnější byla b. modré a zelené barvy. Různého zbarvení někdy esteticky využívali pokrývači, kteří přibíjeli (hřebíky *břidláky*) nebo jen zavěšovali tašky na latování či bednění střechy. – Lámáním, zpracováním, dopravou a prodejem b. se na Železnobrodsku živilo mnoho obyvatel, včetně žen (hl. v 70. a 80. letech 19. stol.). Na konci 19. stol. došlo k velkému odlivu pracovních sil, když zdejší břidlicí začaly konkurovat anglické a saské břidlicí i nové levnější a lehčí krytiny (jako eternit) a současně začalo prosperovat místní sklářství, které nabízelo výnosnější a méně namáhavý způsob obživy. Od 30. let 20. stol. se na Železnobrodsku těžila b. v omezeném množství k výrobě krytiny, obkladů a dlažby. – Po 1. světové válce výrazně pokleslo také dobývání a zpracování b. v Nízkém Jeseníku a Oderských vrších, kde se b. dobývala převážně hlubinně (na rozdíl od povrchových lomů nebylo nutno lámání v zimě přerušit) a rozsah těžby byl větší než v Čechách. Největší intenzity dosáhla zdejší těžba ve 2. polovině 19. stol., kdy b. lámali i mnozí sedláci v malých dolech pod svými pozemky, čímž zvyšovali jejich celkový výnos. Z místních břidlic se vyráběla krytina, dlaždice, obklady, školní tabulky, brousky, ozdobné předměty (galanterní zboží) i stolní a izolační desky. V t. brouskařství.

Lit.: K. Urban: *Budišovické břidlice a jejich technické využití*. ČVSMO 48, 1935, s. 125–128; J. Hrušecký: *Dolování pokrývačských břidlic na severozápadní Moravě a ve Slezsku*. Horník 2, 1946, s. 42–44; F. Němec: *Povaha a technické užití pokrývačských břidlic z oblasti Nízkého Jeseníku a Oderských vrchů*. Stavivo 27, 1949, s. 298–301, 320–323; V. Mikolášek: *O vymírajícím řemesle dráčském*. ČL 47, 1960, s. 77–80; V. Rybařík: *Ušlechtilé stavební a sochařské kameny České republiky*. Hořice v Podkrkonoší 1994, s. 161–173 (břidlice). [zh]

břítva, bříteve – český párový tanec většinou ve 3/4 taktu. Název je odvozen od textu písní *Pojď (me)*, *Honzíčku (má milá)*, *na břítvičku* nebo *Koupil sem si v Praze břítvu*, zapsaných K. J. Erbenem na Klatovsku a J. Vycpálkem na Rychnovsku a Kyšpersku. Erbenův zápis b. je ve 2/4 taktu a jejím základním tanečním motivem je hladký obkročák s vykláněním trupu do stran, zatímco třídobá verze se tančila, stejně jako tzv. dvoukročáky (motovidlo, moták, skákavá), dvěma nízkými poskočnými kroky střídavě na obou nohách v jednom taktu.

Tanec břítva. Bílý Újezd u Rychnova n. Kněžnou, Vycpálek 1921, s. 81

Vyskytovalo se také vyhazování tanečnice do výšky na první dobu každého sudého taktu, aniž by se porušil rytmus tance. V umírněné podobě byl tento prvek charakteristický pro historický tanec voltu. Podle J. J. Langer byla b. připojována na způsob rejdiváka a rejdivačky také k třásáku. B. se tancovala těž na Chodsku, Líšeňsku, na Hané a ve Slezsku. Tanec b. je nutno odlišit od rozmarné hry, která byla provozována zvl. o svatbách (v kole účastníků se při ní odehrává scénka holení).

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 508; Č. Holas: *České národní písně a tance II*. Praha 1908, č. 248; J. J. Langer: *České krakováčky*. In: *Bodláčův a růže*. Praha 1957, s. 213. [hl]

budní hospodářství, horský způsob hospodaření v Krkonoších založený na chovu dobytka s využitím pastvin a luk v okolí osamocených usedlostí zv. boudy. Počátky osídlování Krkonoš sahají do poloviny 16. stol., kdy byli do královských lesů v povodí Velké a Malé Úpy povoláni dřevorubci z Korutan, Štýrska a Tyrol, aby zde těžili dřevo. Noví osídlenci přinesli do Krkonoš kromě mateřského jazyka i svou kulturu a způsob života. Muži zanechávali své rodiny v níže položených domech a odcházeli vždy na několik dnů za prací v lese do hor, kde si proti nepohodě stavěli jednoduché přístřešky ze dřeva, boudy. Za dřevorubci se z údolí časem přistěhovaly i jejich rodiny s celým živým i mrtvým inventářem, a tak se boudy měnily ve skromné horské usedlos-

ti, čítající i 15–20 kusů hovězího dobytka a koz. Kromě těchto trvale obývaných bud i nadále v Krkonoších existovaly letní *boudy* ve smyslu chlívků (sezonní přístřešky pro dobytek). Počátkem 17. stol., kdy byla těžba dřeva z ekologických důvodů převedena do Orlických hor, se lesní dělníci, kteří zůstali v Krkonoších, začali orientovat na horský chov dobytka. Už v té době byly založeny některé boudy (*Krausovy*, později zv. *Labská bouda*), jejichž obyvatelé přišli do Krkonoš 1550 z Alp. Vrchnost v b. h. záhy rozpoznala příležitost k využití horských ploch ležících dosud ladem, a proto nařizovala budařům stavět boudy pro panský dobytek a šafáře. Majitelé panství však zároveň omezovali pastvu, zvl. ovcí a koz, aby nebyl ohrožen růst lesních stromů (harrachovské instrukce z r. 1748). Po zrušení nevolnictví (1781) byly jednotlivé panské boudy za nízkou cenu prodávány anebo dávány do dědičného pachtu s povinností platit činži, takže z horských obyvatel se stali samostatní hospodáři anebo pachtýři a nájemci. Podle různých pramenů stálo počátkem 19. stol. v Krkonoších zhruba 2 600 bud, v nichž bylo ustájeno na 20 000 krav a až 10 000 koz, s nimiž tu přes léto žilo i 21 000 osob. – Plochy potřebné k chovu dobytka se získávaly klučením, vzácněji vypalováním porostů převážně nad hranicí lesa, kde vznikaly horské pastviny, loučky, stezky a průhony dobytka. Osídlenci také vysušovali mokřiny, zakládali tzv. travní zahrady, které využívali ke sklízení kvalitního sena na krmení v zimě, horské louky hnojili a také na nich pásli dobytek. Seno se uskláňovalo nejen v boudách, ale i v senících. K postupnému omezování pastvy došlo po r. 1852 po vydání císařského patentu o hospodaření v lesích, který zakazoval užívání lesní půdy k jiným účelům a nařizoval vysazování lesa. Omezení pastvy a stále se zvyšující možnost obživy z rostoucího turistického ruchu i nové pracovní příležitosti v průmyslu vedly k úpadku b. h., které během 2. světové války a krátce po ní zaniklo. Turistický ruch se postupně stával zdrojem obživy budařů a jejich rodin již od konce 18. stol., kdy bylo možno na některých boudách získat stravu (zvl. mléko a mléčné produkty) i ubytování, které podnikaví majitelé stále vylepšovali. Někteří budaři i obyvatelé horských vsí a samot dělali hostům také průvodce v horách, majetné osoby vynášeli na nosítkách až na horské hřebeny. Zimní výlety začaly později než letní a od počátku 19. stol. byly spojeny s jízdami na rohačkách, používaných běžně ke svážení dřeva; lyžování se v Krkonoších rozvíjelo od konce 90. let 19. stol. Rostoucímu turistickému náporu se v té době přizpůsobovaly i boudy, které se rozšiřova-

ly a přestavovaly na hotely: *Luční bouda* (1400 m n. m.) byla 1833 rozšířena o letní dům a 1875 byla zvětšena její restaurace; 1880 byla přestavěna *Rennerovka*, 1887 se *Petrovka* změnila ve dvoupatrový hotel atd.). Boudy příliš vzdálené od hlavních turistických tras postupně zanikaly. Záslouhou turistického ruchu se rozrůstaly i údolní obce: Špindlerův Mlýn měl r. 1869 s přílehlými osadami 2 602, r. 1950 již 6 669 obyvatel. – Odborníci v b. h. nevidí jen zničené porosty kosodřeviny a negativní zásahy do vodního režimu s následnými jevy (sesuvy půdy, povodně aj.), ale také obohacení přírodního fondu Krkonoš vytvořením horských lučních enkláv, jež jsou botanicky i zoologicky bohatší než okolní lesní porosty.

Lit.: T. Lokvenc: *Toulky krkonošskou minulostí*. Hradec Králové 1978, s. 49–66; M. Kubát: *Album starých Krkonoš. Fotografické dokumenty ze života horáků*. Hradec Králové 1982; J. Stoklasa: *Význam buďního hospodářství pro rozvoj cestovního ruchu v Krkonoších a jejich ekologické souvislosti*. ZKSVI 1985, č. 2/3, s. 29–45. [jv]

Budulínek, titulní dětská pohádková postava. Pohádka o B. je v evropské tradici celkem vzácně doložená, v č. zemích oblíbená látka s výchovnou tendencí o malém chlápce, jehož liška lstí zavleče do své nory. Prarodiče přijdou B. na pomoc: hrají a zpívají u nory, postupně vylákají ven všechny lišky a B. osvobodí. V této dětské pohádce se uchoval starší typ pohádkové kompozice spočívající v opakování a obměňování vložených veršů (počítání zbylých lišek v doupěti), obvykle přednášených zpěvavým recitativem. J. Jech porovnal český text s verzí lužickosrbskou a slovenskou: texty tvoří jednotnou západoslovanskou tradici, jež se liší od verzí východo- a baltoslovanských. Obdobná pohádka se vyprávěla i o neposlušném Smolíčkově, kterého z domova vylákal jelen se zlatými parohy.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 61B; Tille II/2, s. 568 (č. 19), 629 (č. 23); B. Němcová: *Národní báchorky a pověsti*. Praha 1956; J. Jech: *Tschechische Volksmärchen*. Berlin 1984, s. 472, č. 1, 2. vydání. [dk]

buchta 1. pečivo hranolovitěho tvaru zpravidla menší velikosti, obvykle se sladkou náplní. V Čechách a na Hané se buchty dělaly z kynutého těsta střední kvality a plnily čerstvým ovocem nebo jinou, obvykle sladkou náplní; pekly se na pekáčích těsně vedle sebe, čímž b. získá tvar hranolu. Velikosti byly různé, od malých buchtíček až po velké *cibly*, kladené dvě nebo čtyři na plech. V j. Čechách a na Šumavě ještě ve 20. stol. toto větší kynuté pečivo jmenovali starším názvem *měchury* nebo *mochury*

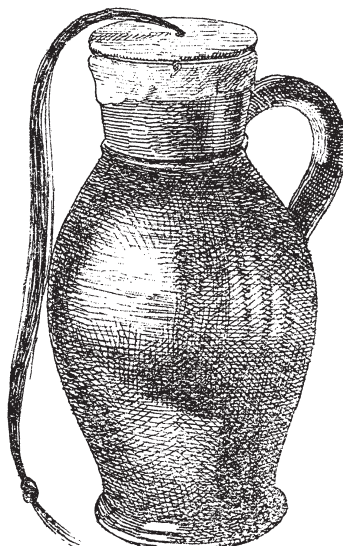
(nesprávně označované za krajovou specialitu). Na Plzeňsku je nazývali *rozpeky* nebo *rozpíčky*, ve středních Čechách místy *budačky*, v severových. Čechách se také udržel starší termín *baby* nebo *babičky* (pekáč *babník*). Větší plněné buchty, přehnuté ze čtyř stran, jmenovali na Valašsku *zahybáče*, na Novojičínsku *hmětky*, na Ostravsku *brutvaňoky* (pekáč *brutvaň*). Buchty se často nazývaly podle náplně *slíváky*, *makovníky*, *tvarožníky*, *zelníky*, *mrkváky*, *mrkvance*. Někde to bylo pečivo všedních dnů, jinde sváteční, podle toho, jak bylo kvalitní, jaký byl sociální status rodiny a k jaké příležitosti se pekly. Pojmenování se mění dobově a regionálně, někdy se zase jedním termínem označovaly různé druhy, velikosti a tvary. – Hranice mezi buchtami, vdolky a koláči je vágní. Ve starším období se termínem *buchty* rozuměly také knedlíky (stále místy v j. Čechách) a noky, někde pokrmy z litého těsta, jako v případě *vařbubchet*, *pouštěných* či *litých* buchet, *bochetek*, *kurádstvových* buchet (lité těsto z prvního či druhého mléka po otelení). Malé buchtíčky měly často svůj specifický název *buchetky*, *bobalky*, *bobále*, *bobačky*, *kutelky*, *pečiválky*, *pupáky*, *sekanky*, *krajíčky*. Upečené se obvykle polévaly horkým mlékem a sypaly, někde je polévali rozvařeným ovocem nebo sirobem. – Buchty se nacházely mezi tradičními štedrovečerními pokrmy a nutně patřily k pohoštění pracovníků při některých pracích v hospodářství, byly součástí odměny, zvl. žen. Buchty si s sebou na cestu brali lidé, kteří odcházeli z domova (tovaryši, vozkové, účastníci poutních procesí, služky, studenti), buchty přinášeli do města lidé z venkova jako dárek (příbuzným, studentům, vojákům). Buchty s mákem od mámy patří k českému Honzovi, jdoucímu do světa, jako nezbytný atribut. – Názvem buchty se obecně označuje také tzv. lepší druh pečiva zpravidla z piškotového těsta nebo z těsta kypřeného pečivovým práškem. Na Moravě (kromě Hané) buchty v českém pojetí neznali, podobné pečivo nazývali *vdolky*, *vdolečky*, *makovníčky*, *pagáčky*, *bobále* apod. Termín *buchty* tu znamenal lepší druh pečiva, nejčastěji ve tvaru věnce či bábovky; ty se zdobily zpravidla na svatbu. Někdy pojmenování buchty přešlo na obřadní pečivo vůbec; termín b. se místy na Moravě vyskytoval pro pečivo, jež dostávaly děvečky při ukončení služby (slavnost skrajování buchty). – Buchty se pečou stále, i pojmenování se přibližně kryje s uvedenými fakty. Není bez zajímavosti, že soudobé těsto kupované v prášku je označováno jako *české buchty*. Jiné druhy pečiva v instantní formě se nazývají specifickými termíny: bábovka, koláč, dort

apod. Buchty a buchtičky se pečou nejen v domácnostech (těsto se dělá jak tradičním způsobem, tak z prášku), ale i u pekařů, od nedávných let se prodávají i ve venkovských prodejnách. Jsou pokrmem všedních dnů, někdy také svátečním, ale jedí se spíše k snídani, popř. k svačině než k obědu jako hlavní jídlo. Běžně se dělají *dukátové buchtičky* (dříve jako moučník doména měšťanské kuchyně) se šodó, spíše však polité řídkým pudinkem, zejm. ve školních a podnikových jídelnách. Velké buchty nadívané ovocem se někde pečou v sezoně jablek (méně už meruněk), ale hl. švestek, ovšem v daleko menší frekvenci, než tomu bylo dříve. B. z jemného těsta se chystá na neděli nebo ke slavnostním příležitostem, zejm. o svatbách. V některých místech se tradice pečení svatebních buchet a koláčů obnovuje, buď podle staršího způsobu, nebo v pozmeněné formě podle soudobého vkusu a fantazie žen, které je zhotovují; 2. nepálená cihla; 3. málo hybný člověk, bez zájmu; 4. úder pěstí do zad.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ I-II*. Velké Meziříčí 1883–85; J. Vyhliďal: *Rok na Hané*. Olomouc 1906; L. Kaizl: *Chléb a pečivo v Podkonošské kuchyni*. Časopis lékařů českých 82, 1943, s. 1089–1092; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 479–480; B. Pernica: *Rok na moravském Horácku a Podhorácku*. Havlíčkův Brod 1951; H. Kubálková: *Lidová strava venkovského lidu na středním Polabí*. Práce oblastního muzea v Poděbradech 1972, s. 22; M. Ludvíková: *Každodenní strava na Znojemsku*. ČMM 60, 1975, s. 209–222; J. Štíka: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 55; J. Jančář: *Lidová strava ve Strážnici*. NA 19, 1982, s. 85–97. [jš]

bukač, bukál, fanfrnoch, džbán – membranofon kombinovaný s chordofonem; nádoba s ústím překrytým membránou, jejímž středem prochází svazek žíní. Frekvence vyluzovaného zvuku jsou dány okamžitou délkou svazku žíní při jeho drhnutí prsty, v kombinaci s velikostí průměru a vypnutím membrány, tedy s jejím naladěním. B. má řadu dalších názvů: *bukáč*, *pukač*, *bokál*, *pokál*, *bukálek*, *bukálka*, *pudlač*, *pudlačka*, *bručál*, *bručadlo*, *brumbál*, *bzučán*, *bručák*, *byk*, *čert*, *fafrnoch*, *fafrnoch*, *kobza*, *bandaska*, *konývka*, *hrnec*, *soudek*, *pohár*, *kotlík*. Jde o nástroj, jehož počátky nelze spolehlivě časově ohraničit. Jeho územní rozšíření je však známé. Ještě na počátku 20. stol. se vyskytoval v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, v Polsku, severových. Německu, Litvě, Lotyšsku, Anglii, Francii, Španělsku, Rumunsku a také např. ve stredoamerickém Hondurasu, kam byl pravděpodobně přivezen španělskými kolonisty

už v 16. stol.; avšak na území Slovenska, Maďarska, Podkarpatské Rusi a dále na východ byl neznámý. První zmínka o b. v č. zemích pochází až z prosince 1777 (zpráva v berounské městské knize, v souvislosti s výtržnostmi koledníků, kteří s ním tropili nepřiměřený hluk u obydlí měšťanů). Chození s b. neodmyslitelně patřilo k vánočním a novoročním koledním zvykům. Podle muzejní dokumentace bylo na českém území jako rezonátoru užíváno hliněného či fajánsového džbánů, malého pivního nebo vinného soudku, plechového hrnce nebo jen provizorně sbité krabice z dřevěných prkének. Rozměry nepřesahovaly ve výšce 40 a v průměru 25 cm. Některé bukače

Bukač

byly ve dně nebo na boku opatřeny ozvučným otvorem o průměru kolem 5 cm. Přes hrdlo rezonátoru bylo napnuto a omotáním provazem zafixováno několik starých střevových kontrabasových strun, na něž byly často v různém počtu navlečeny asi 1 cm dlouhé duté části husích brků nebo pouťové skleněné korálky či knoflíky, které zvyšovaly intenzitu hlomozícího zvuku nástroje. Teprve přes ně byla napjata membrána z tence vydláhané oslí nebo telecí kůže, častěji však z močového měchýře vepřového nebo hovězího dobytka. Většinou byla jen prostě omotána provazem kolem hrdla rezonátoru, ale někdy také důmyslně vypínána šňurami jako např. u obecních bubnů. Z 50. let 20. stol. jsou známy případy z Českomoravské vysočiny, kdy byla membrána vyrobena z polyvinylchloridových pytlů od umělých hnojiv. Ve středu membrány byl otvor o průměru asi 3 mm, jímž procházel asi 60 cm dlouhý svazek koňských žíní (*vlašín*), uvázaný za basové struny napjaté pod membránou. Někdy byly tyto

struny zcela vypuštěny a žíně byly přivázány k malému dřevěnému špalíku, který nedovolil, aby prošly otvorem v membráně. Byl-li koledník sám, sevřel b. pevně mezi kolena a nasliněnými nebo v octové vodě navlhčenými prsty střídavě levou a pravou rukou drhнул žíně. Bylo-li koledníků více, jeden držel nástroj a druhý tahal za žíně (*dojil*). Někteří *fanfrnocháři* měli u pasu malou nádobku s octem, ve které občas namáčeli prsty, aby b. lépe *bučel*. Byli i takoví, kteří dovedli využít snižujícího se tónu při jednotlivých tazích za žíně k vytvoření jednoduché melodie. Zvuk bukače byl ale nakonec vždy jen jednotvárný, bručivý a houkavý, vhodný hl. k rytmickému doprovázení vánočních či novoročních koled. V j. Čechách byly místy vyráběny bukače, které neměly žíněný *vocas*, jen nad jejich membránou bylo nataženo několik strun. Drnkáním na ně byl nástroj rozezvučován. Některé hudební soubory (hrající středověkou nebo renesanční hudbu) se snaží využít bukače jako zajímavého rytmického nebo basujícího nástroje. Jde však o pouhou spekulaci: o takovém použití b. zatím nejsou doklady. Stále větší oblibu nachází b. u folklorních souborů (*Musica bohémica*, jihočeský Úsvit).

Lit.: V. S. Sumlorck [Krolmus]: *Staročeské pověsti, zpěvy, hry obyčejé, slavnosti a nápěvy s ohledem na bájesloví česko-slovanské*. Praha 1845, s. 271, 471; *Chození s bukačem*. ČL 1, 1892, s. 411–413; J. Vávra [Č. Zíbrt]: *Vánoční chození s bukálem (bukačem) v Berouně roku 1777*. ČL 3, 1894, s. 147–148; „*Masopust držíme...*“ *od nového léta do pytlového čtvrtku*. Praha 1910, s. 9–13; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 60–63. [pk]

Buláci viz Chodové, Chodsko

bulácký kroj viz chodský kroj

Bulhaři v českých zemích, obyvatelé bulharské národnosti, představující v národnostní skladbě České republiky malou skupinu. Při sčítání lidu 1991 se k bulharské národnosti menšině v ČR přihlásilo 3 487 osob, podle cenzu 2001 4 363 osob (z toho 3 281 občanů Bulharské republiky). B. v č. z. žijí rozptýleně ve větších městech, např. v Praze, Brně, Ostravě, Olomouci, Plzni, Českých Budějovicích, Mostě, Chomutově, Chebu a v Karlových Varech. Relativně nejpočetnější komunita žije v Praze (kolem 800 osob). – Ve společenském vědomí jsou B. v č. z. vnímáni v historických reminiscencích jako zelináři a zahradníci, což vyplývá z profesního zaměření těchto imigrantů již od konce 19. stol. či v období mezi světovými válkami. Tomu ale předcházela vlna

bulharských studentů v Praze, kteří založili už 1881 vlastní spolek *Blgarska sedjanka*. Obecně měl příliv bulharských imigrantů do č. zemí několik etap a byl politicky motivován. Jedná se o imigraci po potlačení protifašistického povstání v Bulharsku (1923), po 2. světové válce (kolem 1200 bulharských zemědělských dělníků, kteří byli usídlení v pohraničních oblastech po vysídlení Němců) a 1957 (kolem 4 000 stavebních dělníků, usídlených většinou v tehdejších okresech Most a Chomutov). Z uvedených vln část B. v č. z. zůstala natrvalo a aktivně se zapojovala do činnosti bulharských kulturně osvětových organizací (J. Dimitrova) a klubů (v 50. letech 20. stol. jich aktivně působilo kolem 15). Vzhledem k tomu, že B. v č. z. žijí usídlení disperzně ve větších městech, jejich společenský a kulturní život je omezován na klubovou činnost. Nejvýznamnějším klubem je *Bulharská kulturně osvětová organizace* se sídlem v Praze; jako samostatný subjekt dále působí občanské sdružení *Bulharský kulturní klub Sv. Cyril a Metoděj v Ústí nad Labem*. 2001 vznikla nová organizace bulharské menšiny, občanské sdružení *Vázraždane*, které si klade za cíl působit jako zastřešující organizace bulharských aktivit v ČR. Organizace pořádají pravidelně kulturní akce u příležitosti státních svátků Bulharska (*Baba Marta*; svátek Cyrila a Metoděje). Uchování a rozvoji folklorních tradic příslušníků této menšiny v ČR se věnuje folklorní soubor *Pirin* se sídlem v Brně. V bulharském jazyce jsou v ČR (2002) vydávána národnostně menšinová periodika: časopisy *Roden glas* (vydavatel Bulharská kulturně osvětová organizace), *Blgary* a bulletin *Inform* (oba vydává *Vázraždane*).

Lit.: *Dějiny československo-bulharských vztahů*. Praha 1980; J. Kolář: *Bulharská demokratická emigrace v Československu v letech 1923–1933*. Praha 1983; *Pobratim – Bálgari po češkite zemi*. Sofia 1994. [as]

bydlení, způsob života v bytě nebo v domě a v jeho bezprostředním okolí. Je určováno dobou i tradicí a utvářeno sociálně-ekonomickými, kulturními a regionálními faktory. B. na venkově v zemědělské usedlosti mělo svá ustálená pravidla; většinou až od konce 19. stol. bylo do jisté míry ovlivňováno městským způsobem b. a mobiliářem, avšak inovace z tohoto prostředí byly přijímány postupně a se zpožděním. V t. dělnické obydlí, interiér.

Lit.: K. Teige: *Nejmenší byt*. Praha 1932; J. E. Koula: *Lidové bydlení a dnešní byt*. UŘ 1, 1958, s. 19–25; J. Musil: *Sociologie bydlení*. Praha 1971; V. Frolec: *Vesnické obydlí jako komunikační systém*. UŘ 4, 1977, s. 8–12. [jv]

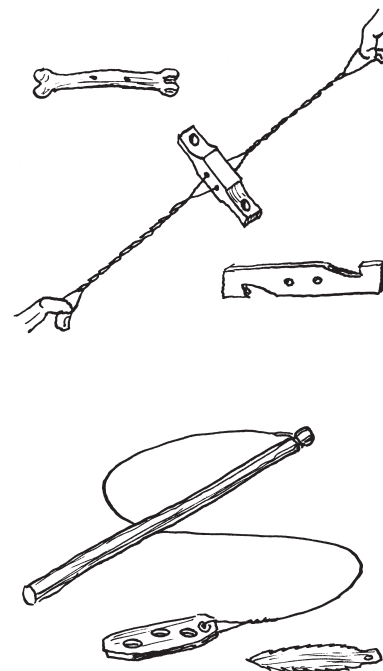
bylinkář, bylinkářka, kořenář, kořenářka – léčitel speciálně orientovaný na léčení rostlinnými léky. Většinou se bylinkářství či bylinkaření spojuje s jinými léčebnými způsoby, zvl. s různými diagnostickými metodami. K výkonu této činnosti je nutná osobní zkušenost a některé knižní znalosti, ale významným činitelem zůstává tradice, velmi často rodinná, která zaručuje uznání i mimo vlastní společenskou jednotku. V oboru se uplatňovaly především ženy, mužů bylo mnohem méně. Ve středověku se mužům zabývajícím se vyhledáváním bylin i léčením říkalo také *řeporyjci*. Znalost sběru léčivků i jejich zpracování v léčivo byla ustálena rozšířením písma a zejm. tisku, takže profesionální bylinkáři pracovali jak podle vlastních záznamů v osobních herbářích či verbářích, tak i podle herbářů tištěných, zvl. v populárním pojetí. Prvním českým vydáním takové práce byla *Apotéka domácí proti všelijakým neduhům lidského těla, nedostatům hovadským* (1595), kterou pořídil D. Adam z Veleslavína (1546–1599) na základě vzácnějšího vydání Hájkova překladu *Herbáře* P. O. Mattioliho (1501–1577) z r. 1562. Léčení rostlinami bylo zevrubně popisováno v různých kalendářích a časopisech; široká veřejnost o tuto léčbu stále projevuje velký zájem, po r. 1989 k tomu přistoupil zájem o podobné receptáře zahraniční. Každá doba uznává některé vynikající bylinkáře (Jan Mikolášek či Božena Kamenická pro klonek 20. stol.).

Metody zjišťování vhodných rostlin proti určité nemoci se mezi jednotlivými bylinkáři značně liší. Oblíbené je určování významu rostliny podle kyvadélka (*pendlu*) či proutku (*virgule*), ale tato metoda do tradičních lidových bylinářských praktik vlastně nepatří. V t. léčitel, léčivé rostliny.

Lit.: J. Čizrnář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; Z. Rystonová: *Byliny a jejich lidové názvy*. Praha 1996. [ljj]

bzučák, bručák, čmelák, destička, frngadlo – idiofon kombinovaný s aerofonem a chordeofonem tvořený smrkovou (jedlovou, borovou) destičkou (200 × 40 × 1 mm), která je upevněna na asi 1,5 m dlouhém provázku. Destička může být různého tvaru, po obvodu i vroubkovaná, popř. také opatřená několika otvory. Krouživým pohybem ruky nad hlavou se roztáčí na provázku: rotuje, čímž vzniká relativně hluboký tón doplněný ještě tóny, které vznikají třením vzduchu o provázek. Změna kmitočtu závisí na změně rychlosti rotace destičky a napnutí provázku. Rychlost rotace destičky lze měnit jen postupně a pozvolně je možné také dosáhnout změny kmitočtu. Proto je pro b. charakteristická jen glissandová změna tónu. Asi do 50. let 20. stol. bylo možné setkat se s b. jako s dětskou hračkou (v tvarových i materiálových obměnách) prodávanou na trzích a poutích. B. je rozšířen po celém světě. V primitivních kulturách je dosud kultovním nástrojem.

Lit.: I. Mačák: *Dedičstvo hudobných nástrojov*. Bratislava 1995, s. 42–43. [pk]

Bzučáky